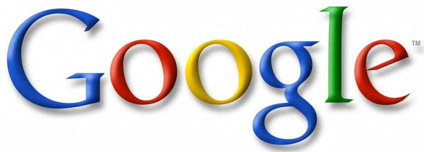
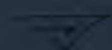

75 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 75

УСКОК

НАПИСАО

С. МАТАВУЉ

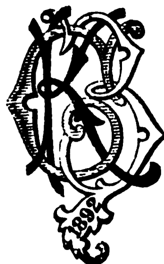

75 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 75

УСКОК

НАПИСАО

С. МАТАВУЉ

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1902.

Својој жени Љубици

П. П.

ЧИТАОЦУ

Ова је приповијест излазила год. 1885. до 1886. на Цетињу, у књижевнијем листовима *Црногорци* и *Зети*. Шест година доцније, с малијем измјенама, сложих је у књигу, која изађе у Биограду, али та књига кипти штампарским грјешкама, те су неразумљиве не само многе ријечи, него и читаве реченице. Сад ево приповијести поново обрађене на широј основи, с мноштвом новијех прилика из домаћег и јавног живота Црногораца почетком минулога вијека. Могу рећи, да сам од стихија првобитне приповијести начинио нову.

У Биограду,
14. децембра 1902.

Писац.

УСКОК

I

Крајем 1815-те године, на освитак једног студеног, магловитог дана, на бедему града Котора затрубише трубе, забубњаше бубњеви, захорише се њемачке команде и псовке. Та граја, одјекујући кроз уске, кривудасте улице которске, разбуди и заплаши грађане, те за тињи час прозори се начичкаше главама и почеше се укрштати питања и нагађања:

— Шта је, сусједе, за име божје!?... Шта бити може!?... Да није утекао млади принцип!?... Неће бити то, јер аларм долази од црногорских врата!... Одиста су Црногорци ударили!... Зар опет!?... Помагај, свети Трипуне!... Опет стари јади!...

Кад граја утоли, слободнији грађани потекоше ка црногорским вратима, гдје кроз маглу видјеше на бедему збијене и уврстане солдате. У исти мах чуше њима добро познати, громки глас пуковника Књајста, који је њекога грдио.

Њеки од грађана рече:

— Није побјегао принцип, јер чему би се овдје скупљали? Биће најприје да је црногорска војска под градом!

Други прихвати:

— Па чему онда ови не лумбардају?

— Ево наше господе, опази трећи. Сад ћемо дознати шта је.

Опћински начелник конте Пијеро Б., први вијећник конте Марко Ивановић, још један властелин и три трговца прођоше кроз гомилу. Пијеро, сух старчић, с власуљом и тророгљастим шеширом на глави, огрнут млетачком кабаницом, набадаше танким ногама, на којима бјеху затегнуте свилене, бијеле бјечве до кољена. Остали вијећници, млађи људи, бјеху у новој француској ношњи. Најбољи утисак чињаше Ивановић мушким изгледом и држањем.

Један за другим, попеше се уз камене, уске стубе, што изводе на бедем. Војни заповједник пресрете их горопадно; говораше талијански, изговарајући ријечи ужасним њемачким акцентом:

— Но, ви, подеста, сакррр, питајте ове под бедемом, ту вашу браћу Морлаке, у вашем језику, зашто су се скупили прије прописаног часа, кад се град отвара? Заповједите им, у име моје, нека се одмах одмакну, иначе ћу наредити, да се пуца, сакррр!

Пијеро, цептећи сав и дишући као мијех, *рече Ивановићу*:

— Молим те, Марко, проговори им ти, у тебе је јачи глас!

Ивановић викну иза браника:

— Црногорци! За...

— Какви Црногорци! прекиде га оздо крупан глас. Какви вам се Црногорци привиђају? Нема их овдје ни десет, но смо све ваши, ћесареви љуђи од скоро, хвала да је Богу!

На то се и стари Пијеро охрабри, те се примаче и запита:

— Па шта ћете ту, у ово доба, кад знате, да се град отвара, пошто сунце огрије?

Сељак оздо одговори:

— Ваистину, шјор, ви сте заборавили, да је данас наш Бадњи Дан, да се, од кад је Котора, а у мирно вријеме, на јутрошње јутро град раније отварао, да би народ могао на вријеме дома! А сад је мир, хвала Богу! А ви се у граду, да-ти (ваљда), препали, е ударио Црногорац, па трубетате и бубњате и дршћете од страха, а ми, сиромаси, дршћемо овдје од студени!

Пијеро се окрете нестрпљивом пуковнику и поче талијански:

— Господине пуковниче, природа је, у овом случају, сасвим проста и... пардон! то јест: ствар је сасвим проста и природна...

Кнајст плану и прекиде га:

— С врагом ви и којекакво ваше сметено цифрање! Што не кажете просто: Шта траже Црногорци?

Ивановић му одговори:

— То нијесу Црногорци, него наши поданици, из ових горњих крајева! Они су махом православни, а сутра им је Божић, а обичај је од старине био, да се уочи тога празника град раније отвара, да би се пазар раније свршио. Тим би се угодило и већини грађана, који су исте вјере. Ми смо тај обичај смели с ума, јер се бјеше изобичајио ових пошљедњих година, у свакојаким мијенама и трзавицама, кад се ни о чем другом није могло мислити до о одбрани! Ето шта је. Дакле, слободно можете наредити, да се град отвори.

— Нећу! викну пуковник и заповједи, да се војска разиђе. Па настави, увијек истим гласом: „Требало је да се за то опћина мени писмено обрати. Зашто то нијесте учинили? Ја сад не допуштам, да се град раније отвори!“

Ивановић се испрси:

— Господине, ви с нама говорите горе него са својим солдатима! Ви заборављате, да смо ми представници ћесарског града Котора, а не робље, ни ваше слуге!

Па му окрете леђа и сиђе с бедема, те обавиіести грађане и савјетова их да се одмах разиђу.

Конте Пијеро, видјевши да се Нијемац збунио, ослободи се и започе:

— Котор, господине, има своје повластице од најдавнијех времена, од почетка славнога владања млетачке републике...

— Но, доста с вашим орацијама! рече пуковник, опет оштро. Очевидно, не трпљаше старога „Сан-Маркина“ и његово без-

брко лице под париком! Па заврши: „Идите с вашим повластицама, а кад што тражите од војне власти, тражите писмено, са-кр-кра-мент!“

Грађани, весели што претрпјеше само страх, идући кућама, почеше се шалити и један другом ругати, тврдећи сваки за себе, да се није ни најмање препао, да је знао, е је њека глупост тудешка, онога горопадног, немилог, крутог тудешка Кнајста! А ко би им могао уписати у срамоту, што су се препали? Та равно прије годину издржаше опсаду и бомбардовање Инглиза, а прије тога, у току од осамнаест година, град узимаху час Руси и Црногорци, час Французи!... Али сви искрено жаљаху што се не обистини оно прво нагађање, бива да је принцип побјегао! Тај би догађај, можебити, већма помамио омрзнутог пуковника, него ли да су Црногорци изнебуха на град ударили.

Тај „принцип“ бјеше прост војник-кажњеник, увијек под надзором, увијек оптерећен најтежим и најнижим служитељским пословима, — што у оно вријеме не бјеше никаква ријеткост. Али је главно, што бјеше необично лијеп младић, господскога изгледа. Већ у почетку владања аустриског, прије годину и по, кад аустриски генерал Милутиновић прими Котор од владике црногорскога Петра I, упао је у очи лијепи кажњеник. А кад га једном на обали ослови са̂м генерал и подуже с њим остаде, тада се распламти јужњачка машта Которана, још више

Которкиња. Тврдило се, да је кажњеник граф, послије да је принц, и чак да је у роду с царском кућом. Говорило се: „Бог са̂м зна шта бјеше скривио тај кољеновић, кад га тако унизише! Злочин какав доиста није учинио, јер како би онда један главно-командујући с њим разговарао!? Биће да је увриједио каквог великаша, много већег од себе!“ Женске, разумије се, нагађаху да ту мора бити по сриједи љубав, — или се хтио оженити од просте куће, или је завео какву кнегињу! Еле, тамо, овамо, тај тајанствени „принцип“ постаде приједмет опће симпатије и приједмет маштања у чамотињи мирнога градића, који, након велика метежа, дубље осјећаше досаду једноличности! Дешавало се да принцип носи воду улицом, а да га најугледнија господа и госпође поздрављају клањањем! Приче о њему разиђоше се по цијелој Боци и по најближој црногорској нахији, катунској. Тврдило се, да је пуковник главом цару одговоран за племенитог осуђеника, а да несрећни млади човјек једнако снује како би умакао; тврдило се да њекакви великаши, „онамо из Тудешке“, прерушени долазе у Боку, да га ослободе! Није, дакле, чудо што се тога јутра помишљало, да је „принцип“ утекао!...

Опћински главари враћаху се зловољни. Конте Пијеро започе:

— Чусте ли безобразника? Корпо де дио, да се једна солдатина смије понашати онако прама мене, а и прама вас!? То ни̂ је

хвала! Да није било мене и другијех као мене, и вас и другијех кâ вас, ћаше и данас и до вијека овдјена заповиједати владика црногорски а не ћесар, и ми ћасмо бити што смо вазда били!

— Никада! прихвати Ивановић... А ти, Пијеро, само кукај као удовица, као што си навикао, мјеште да се држиш као кућић!

Један од трговаца опази:

— А, јесу горопадни ови Тудешки! Ето, имађасмо посла с Французима, Русима, Инглезима и Црногорцима, и сви бјеху питомији!

Други трговац додаде:

— Вјере ми, сад виђу и вељу, да би за нас трговце — а, бора ми, и за поморце и за занатлије и за сељаке! — најбоље било да остадоше Французи, и ако су безбожни!

— Остав'те сад то! викну Конте Пијеро, кога ништа на свијету не могаше тако наљутити као похвале Французима, које често слушаше у грађанству... Проћ'те се празнијех ријечи! Ја ћу грђе учинит него Конте Марко, ја ћу тужити колонела губернатуру у Задар, и ви ћете тужбу потписати!

Ивановић слеже раменима, остали почеше разложити о тој намјери, па опет дођоше на упоређења пређашњега стања с ондашњим, пређашњих заповједника с новим. Људи знатни из разних нација, чија су имена већином данас у Историју, бјеху им изблиза познати, те помињаху: владику Петра I; сердара Сава Пламенца; Сава Петро-

вића, брата владичина; Вука Радоњића, гувернадура; Ђика Мартиновића, сердара цетињског; Драга Јокова, кнеза Његушког. Од Русâ: адмирала Сењавина, пуковника књаза Вјаземскога и друге. Од Француза: Мармонта, Лористона, Готијера и друге. Сваки је вијећник имао што да исприча о њекоме од тијех и да га похвали.

У томе стигоше на трг светог Тривуна. Ивановић, коме је кућа била близу, стаде и запита Пијера:

— Хоћемо ли у опћину, ради те тужбе?

— Ја, ви'ш, ја бих да причекамо, неће ли се Тудешак извинити, јер...

— То сам знао! прекиде га Ивановић, смијући се презриво, и отиде кући.

Остали бјеху задовољни предомишљајем контовим. Он, ипак љут на Ивановића и на све што се десило, искали се на њима:

— Све је отишло ђавољијем трагом, од кад нас не покрива бандијера светога Марка, а особито од кад вас санкилоти отроваше својијем духом! Јер једва дочекасте да им у свему мајмунишете, да навучете те грдне пантале и капуте, да натакнете те печурке на главу!

Вијећници већ одавно бјеху огуглали те његове нападе, те га оставише сама на тргу...

У то доба, иза високог брда према Котору синуше први сунчани зраци и освијетлише црногорски пазар, — малу пољану под бедемом, гдје се збило на стотине људи,

жена, натоварених коња и мазага, рогате стоке, прасади, живине, поврћа, воћа, сеоских и градских мангуп-паса. Људи понајвише сјеђаху подвитих ногу, на струкама и на поњавама, с дугим пушкама преко крила, с чибуцима у устима. Женске и младићи стојећке држаху за оглаве крупну стоку, или чуваху ситнију.

Кад сунце грану, све што бјеше крштено прекрсти се и призва небеску силу у помоћ, највише ријечима: „Сунце на помол, Господ Бог на помоћ!“ Па се свијет поче згледати.

На каменој клупи, недалеко од градске капије, сјеђаше пет Црногораца, а четворица их сјело под клупом, на голу земљу. Свима стршаху „веље“ пушке испод црних струка, сви пушаху из предугачких чибука и канда мало разговараху; сви, осим једнога, имађаху фесове без кићанака, а онај један, на средини клупе, имао је кожни калпак, а испод струке му провириваху сребрне токе. Бјеше постарији, орлујскога носа и дугачких повијених бркова. По његову држању и његовијех земљака према њему, познавало се да је од већих главара.

Нањеколико корака од њих стојаху двије дјевојке, иза њих момче једно, држећи једном руком угојено јуне, а другом оседлана коња; иза њега бјеше гомилица Црногорака.

Од Црногораца највише је привлачио погледе Примораца онај главар на клупи. Шаптало се:

— Оно је Драго Јоков, кнез његушки, онај што је доста јада задао Вранцезима, што изгуби старијега сина у боју под Дубровником, а другога сина у чети! Сад кнез нема у дому од мушкијех главах, нȃко једно унуче у колијевци!... Ала је стари соко охронуо, потавнио, јадник! Боже мој, кад помислиш, да је он прије саме двије године овђена заповиједао, а сад, као и други какав сиромашак, чека да му солдати отворе град! Кад помислиш, да је отимао градове, да је у збору и при соври сједио до владике и барабарио се с ђенералима!... Ама чуда да нема више Црногораца, као на данашњи дан!

Од Црногорака није само пажњу привлачила, него просто очи плијенила једна од оних двију дјевојака, стасита, прсата, огрнута црном струком, с једном руком за појасом, с другом спуштеном низ стегно. Она се бјеше њешто замислила, те гледаше ка врховима бедема, непомична као какав кип. И она друга до ње бјеше прикладна, али се губила према њој. Глас оде по пазару да је лијепа дјевојка јединица кнеза Драга и да је од дјетињства вјерена у Цуце.

Од прилике двадесет корака према Црногорцима, сјеђаше на струци њеки личан, бркат Приморац, лијепо одјевен. Он је дуго посматрао Црногорце, па наелак уста и пође к њима.

Сви Црногорци поустајаше, кад Приморац скиде капу и назва Бога. Он пољуби

кнеза у груди, а кнез њега у чело. Са осталима се поздрави.

— Познаде ме, кнеже Драго!? пита Приморац, сјетним изразом и лица и гласа.

— Не заборављају се ласно таки, кнеже Марко, поврну Његуш, такође сјетно. Па, погледав по дружини, додаде: Ја мним познавате и ви, ако не сви по виђању, а оно по чувењу, кнеза Марка Богданова Мајину?

Потврдише.

— Стару, крваву кућу, настави Његуш сједајући и нудећи мјесто до себе Приморцу... Ваистину, ваљаста Србља, као најбољег Црногорца! Ево ови је с нама и са својијем барјаком узимао Будву, Нови, Цавтат, био се на Каменом, рвао се с царевима, па сад му се, занаго, чини, као и мени, да је све то снијевао! Али му свијетли образ и лијепо име, ваистину, нико не оте до вијека!

— Фала ти, кнеже, то су твоје лијепе ријечи! рече Марко смјерно, оборенијех очију. Пошто два три пута уздахну, настави:

— Е, мој бане, право рече: е ми се све чини као сан један! Е, моја банино, давно није било, ђе и кад се познадосмо и састасмо, ђе и кад се ево опет нађосмо! Али човјек мисли једно, а Бог друго, а божја је најпреча! Не изгубише Србљи на Косову што не бјеху јунаци, но што им бјеше суђено! Па да̂ко се Бог једном смилује и на Србље, да дођу до свога, а они ће вазда бит прегаоци, кад устреба, и ако је зло̂ сјеме међу њима!

— Зло̂, ваистину! потврди његушки кнез.

— Но ми причај, мој бане, како је горје код вас! Је ли што боље? Је ли се грдни народ оразумио?

— Ваистину, видим, чуо си за бруку и грдило и истрагу нашу?

— Чух. Но ми причај, молим ти се!

— Зло ми причање, Марко! Чим се вратисмо из Боке, наста поклаће међу нама и трајаше ево двије године! Сад је ухваћена вјера, али видиш да је танка, видиш да не сађе нико да за благе дане штогод набави, осим нас шаке сусједа̂ градских!

— А ко би̑ те поче? пита Марко.

— А ко, на̂ко ђаво са̂м! рече Драго. Ко би томе краја ухватио!? Нема племена, а готово ни браства, да се не покрвише међу собом! Бише се Катуњани с ријечком нахијом, а ова с црмничком, а Пипери с Бјелопавлићима, а Морачани с Ровчанима, а ови и с Бјелопавлићима и с Пиперима. Најгоре изгибосмо ми, у седам племена; понајгоре се убише Бајице и Доњокрајци, ми и Бајице!

— Аох, до Бога, учини Приморац уздахнувши, па послије кратка ћутања запита:

— А чему се народ избезуми, да од Бога нађе? Што му би̑, те полуђе одједном,ципан цио?

Кнез Драго њекако срдито поче набрајати:

— А, да-ти, те је сваки жучан те изгубисмо Приморје, те нас цареви преварише! А и народ се острвио ове бескрајне рати! А припомогоше ове двије гладне године!

А, бјеше њешто и кичељиства, због бојева, због тога, које се племе и браство боље поднијело, — то нам ђаво понио и славу јунаштво!

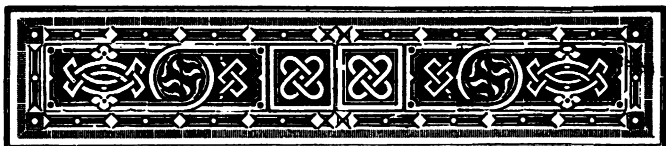
— А владика? пита Марко.

— А шта може владика!? Трчи не патише по племенима, хвата вјеру, куне, благосиља, и тијем помаже колико може! А ти не чу још и то, да му цар Александро пресјече давати оне хиљаду цекина, те му је био одредио давати цар Павле?

— Чух! рече бркоња одбијајући густе димове. Сви се замислише. Два три пута заусти Приморац да њешто рече, али се савлада.

Гломазна градска врата отворише се и одонуд јурнуше сточни трговци, пиљари, факини. Велики дио народа с пазара крете се у град.

Кнез Марко Богданов Мајина поздрави се с кнезом Драгом Јоковим и са осталима и отиде у град.

II

Тога дана иза подне застуди и небо се наоблачи. Тада се кренуше из Котора: кнез Драго, његов пристав, његових пет браственика и њихове три женске, а придружише им се три његушке жене из других браства. Људи, осим кнеза, ношаху у торбама купљени житак; женске, осим Милице кнежеве кћери, бјеху упрћене врећама; оне три из других браства ношаху голема бремена, јер, по нáруци, покуповаше што Божићу треба, готово за све остале Његуше! Кнежева мазга бјеше претоварена. Носила је: два велика мијеха далматинског вина, мјешчић бокељске ракије, у антрешељу пиринча, соли, сухе рибе, каве, лимунова, неранаца, сухих смокава, колача, свите, платна, — јер сав новац што кнез узе за товно јуне, потроши за купљу, те он сâм понесе више него свих пет браственика! Додуше, и могао је, јер он сâм имаћаше земље и стоке колико половина цијелога му браства, дакле колико четири куће!

Пред градом кнез узјаха на свога остарјелог, али још држећег Путаља, чувеног по катунској нахији и по Приморју, кога стари бан бјеше почео јахати прве године деветнаестога стољећа и који му добро послужи за вријеме дугог ратовања. Пошто кнез узјаха, пружи чибук своме љубимцу Крцуну Сердареву; овај напуни лулу, укреса и припали, па пођоше без реда, док не стигоше до пута, а ту се, по обичају црногорском, уредише у поворку.

Пут што од давних времена везује катунску нахију (а преко ње и сву Црну Гору и Зету) с Котором, толико је стар, да је, по свој прилици, њим ишао и цар Душан из Зете у град. Пут се пење и ломи на новет уз которске стране; доста је широк, али је сувише стрменит, а пошто га је вијековима вода локала, поста кршевит и пун рупчага, са чега је остао у памети многим јевропским путницима и често бивао описан. Црногорске мазге, коњи и пјешаци најрадије иду лијевом ивицом, гдје се плочани перваз одржао, али то је камивао, који, што се већма пење, то опаснији постаје, јер на мјестима окомито под њим зјају стравичне урвине, те да се коме незгодно нога оклизне, сурвао би се доље и пао на дно раздробљен!

Његуши се уредише у поворку. Први пође поп Марко Пунишин, човјек средовјечан, ни по чему не различан од осталих Црногораца, јер у оно вријеме њихови попови не ношаху ни браде. Он бјеше признат

као човјек који „умије ходит“, а то је, да умије штедјети снагу и на вријеме се одмарати. За њим се упути бркати Рако Мргудов. помлађи од попа, а обојица „печена чела“ и „добре пушке“, како се у Црној Гори каже за небојше, који су у рату још издржљиви. За Раком пођоше: Маркиша Стевов, Перо Пуров и Крцун Сердарев, сва три врло млада, и ако два прва ожењена, — онда се Црногорци жењаху у петнаестој шеснаестој години. Ниједан од те тројице не бјеше још „мрчио пушке“ против непријатеља, јер бјеху готово дјеца, за вријеме пошљедње војне; али, нажалост, сва тројица се огледаше у међусобицама с Бајицама и ту се показаше „ваљасти“.

Особито се ту одликова соколасти Крцун Сердарев, син оглашена јунака, сердара Нова Бојичина, који погибе под Дубровником и кога владика не могаше прежалити. Мимо то, Крцун због своје необичне памети, љепоте и веселости, бјеше омиљен не само у браству, него у цијелом племену. Он бјеше најмлађи Његуш који је ишао на Цетиње, кад га ред дође, да служи, владику господара. У њему се огледаше сва оријиналност црногорска. Он је тврдио, да је освета Богу угодна, јер, вели, у молитви се каже: „света освета“ (свѣта од свѣта!); вјеровао је да нема смрти без суђена дана, те да је лудо бојати се смрти; вјеровао је да добри јунаци и за живота бивају здухачи, који се бију са здухачима других народâ; вјеровао је да

над Црногорцем нема јунака, да Црну Гору никаква сила људска не може за вазда покорити, и ако је може прегазити као оно Бушатлија; бојао се владике као и сви остали Црногорци, а то је, бојао се његове клетве, али је, мимо друге, више цијенио владичину храброст и војводску вјештину, него његово испосничко мучење и светост његова живота! Па онда што је тај Крцун знао на памет пјесама, прича, пословица, загонетака, то је било чудо једно; уз то, у вечерњим посијелима код владике, бјеше прикупио доста знања и о „свјетским работама“, о којима велика већина Црногораца, особито његових вршњака, ни чули нијесу, те у сијелима, у братству и свечаником пред црквом, племеници не могаху га се сити наслушати. Само се по себи каже, да су дјевојке у племену лудовале за Крцуном Сердаревим, али он, мимо ондашњи црногорски обичај и поред тога што је имао само једног млађег брата и матер, дочека двадесет другу годину неожењен. Кад би му се о томе поменуло, говораше: „Божја ти вјера, једва чекам, али чекам да отмем чесову младу, лијепу, од добре куће Туркињу; нека се халак дигне, кад се ја оженим!“

Тај први дио поворке завршаваше кнез на своме Путаљу.

За кнезом пристав, Мићун Крцов Залажанин, гоњаше натоварену мазгу. Бјеше то доброћудно, послушно и прикладно момче, од добре али сиромашне куће, те га кнез

узе у најам, а пажаше га као да му је род. Уз Кићуна ступаху Милица и Анђа, прва кнежева, а друга Ракова кћер, па остале женске редом, оне с лакшим бременима предње, а оне с тежим задње. Међу њима бјеху Гȏрде и Кй̑ће, лијепе невјесте Маркише Стевова и Пера Пурова.

Лијепо је видјети Црногорце и Црногорке, како се жустро, гипко, у поворци пењу уз брдо! Струке, гуњеви, мараме на женским главама, зубуни и кошуље, лепршају око њих, а снажне ноге поуздано крачу гдје ни козама није лако! Кнез на своме путаљу, с џевердарем о рамену, чињаше средину поворке, која, одмичући уз брдо, лажаше а десно, а лијево, према кривудању пута! Дим из његова чибука повијаше се за њим као каква танана бијела, копренаста заставица. Пушчане цијеви пред њим бљештаху на махове. Бремена за њим, на погнутим женским леђима, напомињаху вȃле, који би се неприродно ваљали уз брдо један за другим! И та поворка, уз голе, љуте крше, под натмуреним небом, бјеше символична! Ти мрки ђетићи, према којима природа њихова краја вазда, и велике нације, које им, у часу невоље, ласкаху, поступаху маћиски, с горчином у души, али с несломљеним поуздањем у себе, ступају напријед! Да се у зли час сусрету с Бајицама, са својом рођеном браћом, на својој рођеној земљи, покрвили би се, али би се ради њене одбране против изваңца сложили умах, преко мртвијех

и рањенијех! Ти људи, који се не покораваху никаквој власти, повијаху главе често пред духовним оружјем најстаријег свећеника! Њихове жене, сестре и кћери, што под бременима понизно иђаху за њиховим стопама, приказиваху муку живовања, каквој тешко да има једнаке на свијету!

Што се већма пењаху, небо бјеше све већма натуштено и као да се спушташе. Озго, са Крсца, из дубодолинâ и склопова, који се спуштају међу обронцима Ловћена, звиждаху млазови студена вјетра и крупне хладне капи орошаваху им ознојена лица. Људи мучаху. Гдјекоја би од жена под бременом хукнула. Једна старија шапну: „Куку, ево омркосмо, прије но што стигосмо на Крстац! А ево ће и божје вријеме нȁ ови час ударит!“ Али се сви у срцу радоваху, што се неће обистинити њихова нагађања, која су чинили тога дана у зору, кад су силазили тим путем, бива, да ће освануги млак Божић. Јер пословица каже: „Сачувај нас, Боже, ведра Божића, а облачна Ђурђева дана!“ То због љетине. Али се ни кнез ни његови браственици толико у срцу не радоваху свијетлим празницима, које обично весело очекују Срби. А зашто то, разабраће се до мало.

На обичном почивалу поп стаде, па сви стадоше и сви се, осим кнеза, окренуше ка Приморју. Котор им бјеше под ногама, а сва Бока као на длану, и видјела се као чудна, дивна, прољетна прошарица, начичкана ку-

лама и бијелим зградама! У питомом бокељском затону море бјеше мирно као уље, те бродови, усидрени и привезани, стојаху непомични. Милица познаде онај, на коме купише вино, и рече приставу:

— Бога ми, радије бих се навезла на дебело море, да ми се нагледат свијета, но што бих се баницом назвала на ове крајеве!

— А, јадо, имâ би и свијет да се чеса нагледа, кад би тебе гледâ! поврну Кићун. А, Бога ми, ти си баница и бићеш ђегођ била!

— И у Цуце! дода Анђе смијући се.

Изван Боке, пучина бјеше силно узрујана, те се водени брегови ломљаху о хриди Оштрога Рта, на ушћу. Онамо зацијело не бјеше броду приступишта! Бескрајан, црн, густ облак закрио бјеше васколики западни зреник над водом, те се полако ширио ка нашим крајевима.

Поп Марко рече:

— Снијег овога ће пута од мора! Ето га прије ноћи! Биће га изјутра у нас до кољена!

Рако прихвати:

— Дај Боже! Е ми није мило гледати само бијелу капицу на Ловћену, кâ лани и ономлани и ове године до данас, — но ми га је мило видјети цијела у бијело обучена на Божић; тадај ми се чини као да благосиља!

Кнез, једнако у се удубљен, пружи Крцуну чибук, да му по други пут напуни лулу *и укреше.* Њих тројица старијих не бјеху

силазили у Котор, откад га коначно заузеше ћесаровци. Поп очекиваше да кнез припали, па да заподјене разговор о томе. И започе:

— А да како ти се чини, кнеже, сад доље?

Драго одби њеколико димова, мрдну густијем обрвама и одговори:

— Ваистину, на боље не навикоше! Главно је, е је сад доњи народ већ једном на чисто, — неће већ презати од сутрашњега дневи, као што је прєза̂ годинама! Као што знаш, дојадило му бјеше мијењајући господаре, страхујући за своју сиромаштину и кулучећи војскама! Зна̂м да онизи наше вјере друкче говоре и да кукају за нама, али, ја мним, у срцу бојаху се и они нас, дивљијех гладника!

Сви бјеху незадовољни тим одговором. Поп само одмахну главом. Брковња такође то учини, па рече:

— То̑ јест, кнеже! Велика је ћесаровина и јака је, особито сад, кад је сломијен Наполијон! Веле: дуга је од нас ето па све до Русије, а у ширину јој стали Маџари и Пољаци и још њекакве вјере. Како се оно зову, Крцуне?

— А има, чо̑че, много и Србаља у ћесаровину! Они дају ћесару најбољу војску! Виђесте ли ове Личане у Котору! Какви зорни љуђи, какви лијепи Србљи! Бого мој, да су сви Србљи око једног господара, шта би нас било, и ко би нам што могао!

— Ма ђе је та Лика? пита Маркиша.

— Ја мним ђе и Далманција! објасни Перо Пуров.

— Није! одсјече Крцун. Одмах иза Дубровачког је Далмација, ђе је ходио и стрико Драго, кадно наши пођоше с Русима на Корчулу! Далмацију од Лике дијели планина Велебит. Па онда је Хрватска, па онда је равни Сријем, ђе је наш господар ходио да га завладиче. Ту је близу Сава и Дунај, иза којих је Шумадија! Има у ћесаровини још: Талијана и Нијемаца, од којијех је и са̂ми ћесар!

— А све ли знаш, јадове, ђаво те знавао! рече Перо Пуров.

Бркоња Рако настави свој пређашњи говор, као да није ни било тих дугачких уметака:

— Но се туже, кнеже, на намете и на правитељство, које је, веле, сасвим као што бјеше под Млечићем! На све стране, веле, жбири и уходе, те може чоек прав правцит заглавити, ако га један од тијех макне на душу! А у суду је, веле, једна мјера за Латине, а друга за наше! Ето, кнеже, нашто се туже!

Кнез не рече ништа, као да се зарекао бјеше да ће их дражити. Перо Пуров рече:

— Тако ти је, да-ти, свуђ, ђе нашима не суди крст од три прста!

— Је ли? учини на то старац. А да ко, јадо, пресуђује у нашу земљу?

— *Крст!* ваистину! потврди млади човјек.

— Сила, ваистину! рече кнез. Ни крст, ни правда, но сила безакона!... Хајде, попе, даље, е мрче!

Пођоше. Али млађи људи наставише разговор. Перо Пуров запита учевног Крцуна:

— Чујао сам, е је много лукавови данашњи ћесар. Како га оно зову?

— Франц му је име, одговори Крцун. А да није лукав, не ћаше узети толике земље и градове, без крви! Други су се били за њега, па ето и ми! Кад се Наполијон бјеше осилио и прегазио му државу, онда му се Франц покори, даде му кћер за жену; а кад други цареви сломише Наполијона, онданак ћесар узе кћер натраг и уза њу приде Млетке и све што бјеше млетачко, па и Приморје! И руски цар Александро благослови све то, још по његову наговору пресијече нашем владици онијех хиљаду цекина, што му даваше на годину.

Маркиша се наљути:

— Валај, ако је и лукаво није јуначки ни чојски!

У тај мах вјетар јаче зазвижда. Умукоше. Примицаху се ка Крсцу. Бјеху у стравичној дубодолини. Кад вјетар утоли, започеше падати крупне пахуље снијега, а затутњи планина од њеког силног пуцња. Да не бјеше у сред зиме, помислили би, е пуче гром; тако се сјетише да у Котору пуче топ.

— Ха! викну Перо. Пуче топ, утече роб!

— Утече, ако Бог дâ, млади принцип!

викну Крцун Сердарев. Хеј, што бих се обрадова̂, да по срећи погодим!

Сви млађи, па и њеке од женских заграјаше:

— Занаго и ја!... Занаго свак!... Дај Боже!... Па да га оженимо! Веле, згодан је као ђевојка, а од велике куће!...

— Валај, згоднији и од Крцуна, а његова раста и скопости, рече Маркиша. Нако што је плав!

Око принципа заврже се мала препирка, јер Крцун, Перо, пристав, Анђе, Горде и оне три претржнице тврђаху да су га виђали, али се не могаху сложити какав је на очи! Прекиде их кнез, викнув:

— Ха, ђаво ве позобао и са вашијем принципом, е не видите, е мрче и снијег замете! Ха, попе Марко, соколе, шени!

Поп убрза корачање, сви остали за њим. Кад стигоше под голему пећину што зја у брду над путом, поп стаде, хитро сними пушку, натегну је и викну:

— Ко си?

Сви намах стадоше и натегоше пушке.

— Ко си? понови поп и коракну ка њекој прилици, која стојаше уз литицу.

Рако, Маркиша, Перо и Крцун опколише ноћника, који одговори на прекид:

— Ја сам солдат! Бјежим у Црну Гору, код владике!

Сви спустише орозе на пушкама и пушке објесише о рамена. Рако га запита:

— Јеси ли са̂м?

— Сâм!

— Јеси ли побјегао из Котора?

— Да.

— А кад?

— У подне.

Крцун кресну огњилом о кремен, те кроз варнице сви ближи видјеше стасита младића с фесом на глави.

— Од куда ти фес на глави, кад си ти ћесарски солдат? пита поп.

Бјегунац промрмља нешто неразумљиво.

Крцун кресну и другом, те видјеше на њему излињао грађански капут.

— Прерушио се, да-ти! рече нeко.

— Ама, љуђи, ово је он! викну Крцун узрујан, крешући учестано. Он је, светога ми Василија! Он... принцип!

На то се и женске начеташе око бјегунца.

Кнез викну:

— Мак'те се, да ја с њим прозборим!

Гомила се раздвоји:

— Јеси ли ти Рус, пријатељу?

— Не. Чех.

— Шта је то: Чех!?

— Мал да не што и Рус, објасни Крцун.

— А како ти је име?

— Јâн.

— Како рече?

Милица се заборави и умијеша се:

— Ето рече: Јанко!

— Јеси ли ти они, те те зову принципом?

— Да, мене зову у Котору принцип!

— А јеси ли принцип?

— Не, гроф сам.

— Е, па добро нй дошâ, ко си да си! Ко нам на вјеру долази, они час наш је! Кога невоља пријера у ове литице, с њим, ваистину, дијелимо кору хљеба и чувамо му главу колико и своју! Кад те добра срећа на мене намјерила, мој си гост. Ја ћу те одвести ка владици, кад мине Божић. Добро ми дошао, господине грофе Јанко!

Ускок одговори:

— Хвала, господине! Примам ваше гостопримство истим срцем, каквим ми је понуђено! Видим, да се Бог стара за мене, кад вас намјери у овој пустињи, у почетку страшне ноћи, која ће настати. Хвала!

Ријечи је наше изговарао заносећи.

— Хајд, напријед, у име божје! викну кнез и поворка се упути истим редом, само што ускок иђаше одмах иза попа.

Сви једва дођоше к себи од чуда, Крцун потоњи; али како се морало ходити кроз невидјелицу и како им ноге клизаху по снијегу, не могаху ријечима исказивати шта им је на души. Тек кад стигоше на почетак поља његушког и кад стадоше, Крцун испали малу пушку и викну:

— Благо мени данас и до вјска, е по анђелу прорекох чудо једно! Ходи, Јанко, ходи, брате, да се поцјеливамо!

И загрли ускока, који, дирнут, у мраку се пољуби с невиђеним, непознатим човјеком!

Кнез одјаха, па се и он и сви мушки редом пољубише с намјерником. Женске приступаху да му љубе руку, али се он брањаше.

Најзад стари бан гракну:

— Хајте, женске, напријед! Милице, Анђе, Горде, Киће, хајте дома! Кажите баби, да јој водимо госта, добра госта, ваистину! Кићуне, води и коња с мазгом, е ћу с дружином пјешке. Хајте и ви, снахе, својим путем и кажите у браства, ко нам ускочи.

Рако шапну попу:

— Осим свега, ово је и за ону нашу договорну работу таман како треба, баш по божјој вољи!

— Дај Боже! рече поп и кренуше се сви.

III

Било је још доста рано, те и ако доље по дубодолинама бјеше већ мрак, горе на његушком пољу, под широким зреником, према одсјеву снијегом покривеног Ловћена, биваше све видније. Бraственици с бјегунцем, скренувши на лијево, брзо стигоше за један хумак, гдје је било Драгово браство, — осам кућа, прилично размакнутијех. Све, осим његове, бјеху ниске, без прозорâ; његова, при крају, бјеше виша и дужа, а при источном забату издигла се кула на два боја с прозорчићима. Сви допратише кнеза и госта му до дворишта, па се опростише. Њих двојица уђоше, дочекани лавежом двају крупних торних паса, привезаних десно, гдје је била дугачка, ниска стаја. Пред кутњим вратима стојаху: кнежевица Крстиња, снаха јој Јоке Милунова с дјететом у наручју, Милица, пристав и њеки Шуто Мирков, младићак из браства. Домаћица бјеше висока

и суха, а снаха јој омања, једра. Уз кутњи зид у дворишту бјеху прислоњени бадњак и бадњарице, а на ражњевима четири пецива. Кнез назва Бога и пружи жени џевердар, струку и јатаган из појаса. Она прими то и пољуби га у руку, па хтједе и госта, али он не даде. Удовица и Шуто такође пriђоше му руци. Кнез рече Крстињи:

— Ево ни, бабо, једнога госта из свијета!

Она прихвати:

— Добар нӣ дошао и с анђелом дошао!

— Уђи, господине! рече кнез. Дом је божји и твој! Што имамо, дијелићемо! Хљеба и соли биће, а највише добре воље и љубави, која се подијелити не може!

На сред простране сухоте пламаше велика ватра. По̏д бијаше застрт сламом.

— Опрости, господине, што те одмах не нудим да сједнеш, рече кнез. Не може се, док се не сврше наши обичаји на вечерашњи вече! А то ће бити одмах!

Својима викну:

— Милице, дај видјела! Похитајмо, вјере ви, прије другијех! Ђецо, хо'те за мном!

Он, пристав и дјечак, сви гологлави изидоше.

Јанко скиде фес и капут, — остаде у бијелу мундиру, плавим хлачама и чизмама.

Милица запали зубљу и диже је високо. Крстиња са здјелом пуном пшенице ста према вратима, Јоке с дјететом стаде са стране уласка. Према двогубој свјетлости све три

живо скренуше очи на изваљца који, стасит, спретан, бјелолик, њежног, али и мушког израза, бјеше упро поглед у пламен. Смеђи брчићи дијељаху мала округласта уста од права носа; образи му бјеху такође округласти, а чело пространо и равно; очи плаве, велике; на десној страни тјемена видио се раздјељак, те му мека, али бусата коса бјеше повијена на лијеву страну.

И гостов поглед одједном пође по кући и чељади, те се устави на лијепој зубљоноши.

Домаћин унесе бадњак и назва:

— Добар вече и честит ви бадњи вече!

Крстиња засу житом њега и бадњак, говорећи:

— Дај Боже и с тобом заједно, бадњи вече и сваки благи божји дан!

Кнез положи бадњак на огњиште.

Кићун и Шуто унесоше двије бадњарице, називљући као и кнез, а прихваћани истим обредом. Они хитро унијеше још пет бадњарица. Тада Крстиња пружи домаћину чашу вина, а он се прекрсти и наздрави огњишту:

— Здрав, бадњаче весељаче! Ми теби хљеба и вина, а ти нама добра и мира!

— Дај, Боже! Амин, Боже! повикаше домаћи, крстећи се.

Кнез прели унакрст бадњак, па сркну и даде чашу госту. Овај се сјети шта треба учинити, окуси, поклони се и предаде чашу приставу.

Све је то брзо било готово, све се свршило журно.

Кнез донесе од њекуд из угла старјешински троножни столовач, примаче к ватри и рече:

— Е, сад, господине и мили госте, сједи!

Сâм сједе на сламу и подви ноге. Пошто се гост нећкаше, он га повуче, и настави:

— Сједи, молим те! Није обичај да ми Црногорци на ови вече сједамо друкче но 'вако, али ти си путник и извањац, па је тебе просто! Ово су ти наши обичаји навече Божића! Овако ти је свуђ проз Црну Гору, па и по Приморју, по Херцеговини, по Босни, по свој Србији и Бог те пита докле, ђе гођ има Србаља, а има нас занаго за једну добру царевину, нâко што смо расути, као стадо без пастира, и што су под туђинима, ради грјехова нашијех старијех царева и краљевâ!... А Бог зна разумијеш ли све што зборим?

— Разумијем, одговори гост, звонким гласом. Мој матерински језик доста је сличан вашему, а ваш сам прилично научио за ове двије године од кад сам с вашим људима, Граничарима. Само се не могу одмах сјетити сваке ријечи!

Кнез га гледаше и слушаше. Питомо лице, углађеност, умност и топла благост бјегунчева привлачаху старца, који настави:

— Фала Богу, синко, кад ме разумијеш! Тијем си ми, занаго, ближи срцу!... Дакле,

као што рекох, оно су ти све обичаји наши, али у мене је то половно, прешно, као мимогред, јер смо коротни, како ми кажемо,... знаш, у жалости, јер ми млађи син погибе у чети има двије године, а још није освећен!

Кнез хукну и обори главу.

Запуцаше пушке негдје далеко по селу, по другим браствима, а с друге стране великог пламена, гдје бјеху све три женске, наста плач и тужаљка. Прва залелека кнежевица:

— Леле, ђецо, мој очињи виде!

За њом цикну Милица:

— Куку, браћо, добро моје!

За њом Јоке:

— Јао, бане, мој ђевере!

Кнез се подними на једну руку, а други длан положи на Јанково кољено. И стара катунска орлушина, којој бјеху оба крила саломљена, сакри сузе. Све три женске нарицаху једногрлице, па двије ућуташе, а чу се Миличина запијевка:

Куку, браћо,
Добро моје!
Моје очи
Извађене,
Моје добро
Изгубљено,
Моје сунце
Огријано,
Које ми је потамњело!...

— Доста, Милице! прекиде је отац, више молећиво него оштро. А тада удовица настави:

Куку, бане, мој ђевере,
Братска дико!
Јеси л' браћу окупио,
Бане Јоко!
Кâ што си се научио,
Перјаницо!
Да душманске с'јечеш главе,
Мегданџио!...

— Нека, Јоке! рече он још блаже. А онда стара прихвати:

Куку, Миле, мој соколе,
Куку мајци!
Ђе остави удовицу,
Жалосницу!
Да подиже лудо д'јете,
Самосама!
Ал' ће Јоке дић Милуна,
Ако Бог дâ!
До оружа и мејдана,
Ја се надам!
Те ће бити кâ и тата,
Ја се надам!
И осветит тајка свога,
Како треба!...

— Крстиња, аферим ти га на те ријечи! рече кнез, али доста, е проглушисмо кукањем овога чојка, који не зна наше обичаје, па ће помислити, е смо меки кâ Лацмани! А он, Бога ми, није Лацманин, но јунак, кад му баста ускочити у наше кршеве!

Па се окрете госту, који сјеђаше погнут:

— Фала ти, љубавни и болећи пријатељу, јер виђу, да те текнуло у срце наше јадовање и ето с нама заплака, прије но што окуси нашега хљеба! То ти, божја ти вјера, никад заборавити нећемо!.. Дајте ракију!

Удовица донесе и стави преда њих ониску округлу трпезицу; Кићун донесе скленицу ракије и чашу.

— А сад да ти истумачим све, настави кнез. Кад се налаже бадњак, у срећним кућама пуцају пушке, пјева се и чини веље весеље, а у ојађелијем, као што је моја, тадај се најгоре повриједе незалијечене ране! Јер, ти знаш, за свакијем својијем ране су поред срца, а за ђецом посред срца! И то бјеше милосни помен ђеци, али, тврда ти вјера, посад ако и нећеш чути пјесме, нећеш ни тужбалице!

Затијем домаћин наточи чашицу и наздрави госту:

— Е, дакле, здрав си ми, ускоче Јанко! Добро нӣ дошао! Нека ти је срећно! Бог да̂, да одмах омилиш владици господару. Ти си велики кућић и човјек учеван, те можеш господару и требати, али, ево одмах ти кажем, ако хоћеш, остани одмах са мном, или, ако ти се не буде стојало на Цетиње, врати се: мој дом биће и твој, и што имам, дијелићемо до вијека! Не питам те, ни шта ти бӣ тамо у твојој земљи, ни какви су ти јади дојадили, ни шта си радио, нити ће те ко нагонити да ишта о томе поменеш, ако

са̂м нећеш! Знам само, е те је витешка невоља пригнала, да бјежиш у ове наше јадне кршеве! Ласно ти неће бити, синко, али, божја ти вјера, бојати се нећеш никога, осим Бога, нити ће ти ко заповиједати! Бићеш слободан, као што смо ми, а за то се крвимо и отимамо стотинама година! Здрав си ми!

Ускок одговори:

— Хвала ти од свега срца, кнеже! Ја сам много дирнут твојим дочеком и твојим ријечима. И ако сам млад, са мном је било свакојаких чуда, али сумњам, да сам кадгод био овако изненађен, овако узрујан од милине! Да ти знаш, шта сам ја очекивао ноћас, на што сам био спреман! Хвала нека је милостивом Богу, што учини да ме ти удесиш на моме тешком путу! Вјеруј, да ја у својој земљи нијесам учинио ништа срамотно, са чега би љага остала на мени, са чега не бих био достојан живјети са слободнијем јунацима! Огријешио се јесам о закон, али не намјерно; томе је била крива колико моја зла судбина, толико и бујна младост, а казна је била нечовјечна. Да је била само оштра, ма колико оштра, не бих ни помишљао да је избјегнем, али ми је она убијала душу и понос, зато сам ставио главу у торбу и затворио за собом за навијек врата своје отаџбине. Ја сам сад добјеглица и ништа више, а стараћу се да у новом животу стечем права која има сваки Црногорац. Ништа пак урадити нећу без твога савијета, кнеже, јер те од сада сматрам као дру-

гог оца! И да си ми здрав са цијелом породицом, са цијелијем својим јуначким братством!

Домаћи бјеху се примакли и збили иза домаћина. Милица држаше братанића. Кнез, раздраган, обазрије се и гракну:

— Ану! Ану! Види их само! А вечера! Ђаво ви вечеру позобао! Мислите ли да се ријечима и здравицама може глад утолити! А, бабо! Не чудим се, најзад, никоме као теби! Не помишљаш ли, да је човјек огладнио, верући се уз наше главице!

Милица, с дјететом у наручју, сједе пред оца и рече:

— Зар баш ни једне ријечи немаде, тајко, до сада за твога Драгића, а толико си се радовао што ћеш му дати јабуку! Види само како се срди на тебе и окреће главу!

Стара јуначина чисто занијеми, стидећи се од тога њежног пријекора. Јанку бȋ тада згодна прилика да добро уочи дјевојку.

На крилу јој сјеђаше здраво мушко дијете од непуне двије године, голијех ножица, јер на њему не бјеше друге одјеће до кошуљице. Дијете раширило руке преко тетинијех набреклијех груди, а главу прислонило на њено грло, те је морала одићи своју главу, да гледа оца. А каква бјеше та женска глава! Материне црне, свијетле очи, а очеве племените црте, њежније разумије се, огледаху се на младу лицу. И њен нос бјеше малчице ку*каст над* малијем устима, из којих бљештаху

зуби. Љепоту главе зачињаше бусата црна коса, сплетена у вијенац. У потпуној саразмјери удова и њежној љепоти облика̑ избијаше једрина и снага. Нада све Јанко се чуђаше њеним малим рукама и стопалима, чим се махом Црногорци одликују.

Пошто Кићун кришом донесе и даде кнезу јабуку, он започе, утањивши гласину:

— Ходи, мали грдове, ходи к ђеду, да се помиримо! На̏, виђи што ће ти ђед дати, ако му лијепо сједнеш на кољено и ако га целиш!

Драгић се обазрије и, видјевши лијепу облу јабучицу, хтједе пријећи ка дједу, али се намах сјети да је увријеђен, те се опет окрете.

Дијете много више наликоваше на Милицу, него на матер.

Тада заграјаше што које:

— Е, не ваља тако, Драгићу! То није лијепо! Кад ђедо моли да се помирите, а ти окрећеш главу! Још ти дарива јабуку! Ану, ђедо, дај мени, ја ћу те целити!

— На̏, ови час даћу је њеком, ако грдов не дође!

Та пријетња сломи упорство Драгићево, те пољуби дједа и сједе му на кољено. За њеколико се стиђаше непозната човјека, те га кришом погледаше; како сваки пут среташе крупне, плаве очи, сваки час обараше своје. Ваљда је случај био, да се тијех тренутака то исто дешавало и тети.

— А знаш ли, Јанко, да овај пиколо грдов хоће да се жени? запита дјед.

— Тако! рече Јанко и на лицу показа тобоже велико изненађење.

— Ја мним не би ни једна пошла за њега! дода њеко.

— Е, да! прихвати Милица. Ти то кажеш! А онамо све се грабе око њега. Али је он изабрао! Је ли да си?

Баба, која чучаше поред лонаца, исправи се и запита:

— Оли се женит, Драгићу? Кажи томе човјеку!

Драгић их гледаше редом, па тек на бабине ријечи уприје слободно своје очице на извањца и повјери му:

— Оцу се зенит!

Захори се смијех.

— А коју ћеш узети? Ану, кажи томе лијепом стрику! дода баба.

— Узећу Милу Ђулову!

— Чујеш грдова! рече ђед. Узеће Милу Ђурову, ону ружељаву!

Настаде тобож распра: — Није ружна, но баш згодна! Опака је, па ће га бити! Неће то ђавоље јабуке он појести, но ће му све она грабити!...

Јанко је мамио дијете, а оно час гледаше њега неповјерљиво, час се погледом обраћаше тетки, па, ваљда на њен миг, отиде к ускоку.

Удовица и дјевојка почеше доносити јело, најприје тек испретану погачу, па здјелу

пиринча и здјелу купуса с кромпирима, па кромпира печенијех, па на кружићу скадарске икре, а на већем печенијех укљева. Момак донесе покољенак, велику боцу кантуначу вина и столовату чашу.

Кнез устаде и за њим сви. Он се прекрсти и изговори: „Да се са страхом помолимо и поклонимо Господу Богу и Богородици, благоме Христу, часноме крсту и сутрашњем Христову рожанству! Боже помози! Боже помози! Боже милостиви, ти помози и утјеши! Жива Богородице, смилуј се, помози! Свети Ђурђу, моје лијепо крсно име, помози нама грјешнима! Сви свети угодници божји, будите нам у помоћи, у дневу и у ноћи, сачувајте дом ови од болести, срамоте, биједе невидовне, сачувајте нам дијете наше Драгића и свијем живијем подајте здравље а мртвијема покој! Амин.“

Сви домаћи шапћући понављаху његове ријечи, а сви гласно рекоше „амин“, па посједаше на по̏д, мушки обашка, женске с дјететом обашка. Јанко отклони столицу, па подви ноге. Пристав и Шуто збише се један уз другога, подаље и од трпезе и од главара. Па прионуше сви својски, без ријечи̑.

Тада се Јанку одгонену једна загонетка. Дотле се чудио, како силни пламен не запали сламни кров, али тада видје да је горе пробушен отвор, који се све на ниже шири, и да је тај отвор ограђен олијепљеним плетером, те личи на изврнут љевак. Због тога

је пламен високо струјао, а озго је пиркао чист ваздух. У томе димњаку сушило се доста бравијех и говеђих бутина и ребара (чувена његушка „кастрадина“), доста резова сланине. Тек тада видје покућанство и распоред, — три дрвена кревета при стијени, двије богате оружнице, полицу за стôне судове, два велика шарена ковчега, у једном углу разбој, у другом враташца, кроз која се доиста ишло на кулу.

Мирећи глад, Јанко би радо намирио и своју испитљивост. Питао се од куда тим простим брђанима, поред патријархалнијех обичаја и наслеђене храбрости, њека финоћа у понашању, њека прирођена учтивост, па оно осјећање свога достојанства, она присебност и духовитост, оно складно држање и склад у сваком покрету, од чега обично ни трага нема у осталијех јевропских сељака, а због чега му се сви које је те ноћи видио приказиваху као њеки шпањски гранди! Највише га занимаше Милица. Та она не бјеше сељачка љепота, — толика грациозност, толика умност која сијаше из ватрених очију, припадаше вишем створу. И младић се занесе. Шта би му недостајало, кад би до вијека живио припростијем животом, међу слободнијем и поноситијем народом, уза жену каква би била Милица, а, разумије се, примивши и њихове навике и поглед на свијет? Шта губи лишив се извјештаченијех потреба и навика и предрасуда свога сталежа?... Колико је година Милици? По свој

прилици седамнаест, осамнаест! Шта стари управо мисли, кад га нуди да остане с њим? Ваљда не помишља, да га узме за „пристава“?...

— Има ли, Јанко, у вас кртоле? запита кнез, стављајући преда њ понајвиши печени кромпир.

Млади човјек трже се из мислй, зачуди се најприје томе питању, па, насмијав се, одговори:

— Како не би било кртоле!?

— Е, видиш, у нас је одскоро! Нема њеколико година, од кад је наш владика набавио из свијета сјеме и растурио га по народу! Да је благословен и због те работе, као и због сваке своје, е би без кртоле народу било много горе него што је, као што му је занаго било без ње! Сад, може се рећи, нема више глади у Црној Гори, јер добро роди, а, бора ми, узме народ и лијепу пару за њу у Приморје!

Јанко исприча кнезу историју кртоле, — како је пренесена из Америке у Јевропу и све чудне догађаје, који су због тога храњивог гомоља потекли. Кнез се чудио и смијао. Наливши чашу, рече:

— Благо теби, синко, кад си тако учеван, а занаго и мени би благо било, кад би ти овијех дугих зимњих ноћи поред мене 'вако сједио и причао ми како је у свијету, а особито како је бивало у стара времена! Вјеруј ми, да би то за мене највише уживање било, јер знање и памет је поврху

свега. Бјех млад за времена владике Саве, али сам њеколика пута бивао уз њега и на Цетиње и на Стањевиће, и слушао и њега и друге ђе из књигах талијанских и руских и наших тумаче свакојаке ствари, — и за Лесандра вељег, и за Римљане шта су радили и какви паметни јунаци били, па и за српске цареве и краљеве, за Душана и Дечанскога и друге!... — Е, здрав си, Јанко! И опет добро ни дошâ! Нека те јаки Бог сачува здрава и весела међу нама и нека учини да се обикнеш међу нама, и да будеш стиман и признан међу својом новом браћом, као што је прилика, те да што мање јадаш за својима. А у здравље и твојијех на дому и свијех којима си у срцу!

Јанко захвали здравећи домаћину и његовима, величајући њега и сав му род.

Крстиња шапну снаси и кћери:

— Е, Бога ми, ово је да се човјек крсти и чуди! Ови Јанко као да је међу нама растâ! Умије и наздрављат и причати и шалити се, ма сасвијем као да је од наших! А, Бога ми, на очи је виђет, да не би узмакао ни ђе треба јуначки смрти у очи погледати! Тако ми се чини! Е згодан, е учеван, е јунак, е од веље куће, па ђе доприје, Бого мој милостиви! Јадна његова мајка, ако је жива!

— Ја мним, прихвати Јоке, да ће владика помирити Јанка с ћесарем.

— Мниш!? узвикну Милица, те се оне двије зачудише.

— Што би било то чудно? запита је мати.

— А, да-ти, нијесте разабрале што Јанко рече тајку у здравици? Рече да је затворио врата за вазда за собом и да не мари, јер му образ не подноси!

— Јест то рекао, потврди мати. А наш стари ђаво збиља се заљубио у њега! Чусте ли ђе га нуди, да остане с нама! Буди Бог с нама! Шта би радио један такав господичић с нама!

— Да га разговара крај огњишта! дода смијући се Јоке.

Милица се наже, пољуби братанића и рече:

— А, ваистину, и да учи књизи нашега Драгића, да буде знавен, као Саво Марков или као гувернадур!

Још су мушкарци мало јели, па млађи однесоше судове и трпезу. Кнез пружи чибук Кићу, а Јанку рече:

— Ја мним да и ти пушиш? Оли да ти донесу један чибук?

— Хвала, имам, рече Јанко, па извади из шпага своју лулицу и напуни је својим дуваном. Пошто припали, извади златан часовник и гледну на њ. О златној верижици, осим часовника, вишаше још њека округла кутијица, — што привуче пажњу и дивљење женскадије и момака.

— Још три уре до поноћи, рече он.

— Бого мој, шапну Кићун, има са̂т као Саво Марков, сав од сухога злата.

— А има два. Још један мали! Што ће му два? пита Шуто.

Њих двојица задуго пушаху ћутке, па кнез започе:

— Шта мислиш, Јанко, има ли ђегођ на свијету земље и народа као што је ова наша?

— Ја то не знам, кнеже, јер не познајем вашу земљу.

— Ваистину, ово што си прегазио од Котора довдје, доста ти је, па да замислиш и остало! А ово што си видио нас, доста ти је да судиш и за остале.

— Онда је добро! рече Јанко.

— Далеко је од добра, синко! Нâко, ти си чујâ за Црну Гору, а то бих желио знат што си чујао о нама.

— Да сте јунаци, да се толико стотина година борите за своју слободу, да сте готово непрекидно ратовали с Турцима и одбијали њихове силне војске, да сте заједно с Русима ратовали против Француза. Ето!

— И још што?

— Да сте дочекљиви, а о томе се ево одмах увјерих; да сте побожни; да држите задану ријеч; да сте поносити.

— А о владици нашем шта си чујао?

— Да је паметна глава и добар војсковођа. Једва чекам да га видим.

— А о другијем главарима племенским јеси ли што чуо?

— Ништа.

— А колика мислиш да је Црна Гора?

— И то не знам.

— Е, ево ћу ти ја казати, колико ти *треба*. Права Црна Гора има седам племена:

Цетиње, Његуше, Ћекліће, Бјелице, Чевљане, Цуце и Пјешивце. То је све катунска нахија. Па онда имају нахије: ријечка и црмничка. То је све наблизу. Та се племена дијеле на браства. Ми Његуши, у старо вријеме, када Турци освојише Херцеговину, доселисмо се одонуд, а старина нам је била под планином Његошем. Ми смо ти, дакле, ускоци, као што је сва Црна Гора. Кад су наши стари овамо ускочили, била су само два браства, Ераковићи и Рајчевићи, народ од два брата, од Еракâ и Рајича. Данас има: Петровићâ, Поповићâ, Кустудијâ, Радоњићâ, Жутковићâ. Владика је од Петровића. У сваком племену има војвода, кнез, сердар и барјактар. Ми обашка имамо и губернадура. Ето ти!

— Ма је ли владика као краљ њеки, као принцип?

— Јест у вријеме рата, а овако, главари суде у племенима и без њега.

— А шта је онда губернадур?

— Кâ највећи главар. У њега је једна пола печата државнога, а друга је половина код владике, па кад се састану и саставе...

Силан лавеж и тутњава корака у дворишту прекидоше причање кнежево. Момци потекоше к вратима.

IV

Уђе око двадесет браственика. Најстарији, отац Раков, Мргуд Шутов, с њекаквом великом златном медаљом на грудњаку, скиде капу, што и сви учинише, те започе:

— Синовче, крило наше, ево нас свијех твојих брата, да те овако за њешто молимо!

Кнез Драго, веома изненађен, уста и рече:

— Шта је, браћо, за име божје!? Што стојите гологлави преда мном, као пред владиком!? Кад је још то било!? Ану, сједите, па зборите!

— Нећемо но овако, поврну старац. Ти знаш, да се на вечерашњи вече не долази на посјед, но да има бити друга работа! Ми смо умолници!

— Ако је тако, ево ћу и ја вас слушати гологлав! рече он и скиде калпак.

Мргуд настави:

— Ти лијепо знаш, синовче, да је твоја *радост и наша* радост, да је твоја жалост

и наша, да, као што нам се не би досадило уз тебе се веселити, тако нам није дојадило ни уз тебе туговати, а ипак се, ево, договорисмо, да те молимо, да прекинеш коротовање, а то баш највише тебе ради!

— Мене ради! рече кнез, чудећи се.

— Да, синовче! Ето имаш унука, хвала Богу, дијете напредно мимо дјецу, па чисто сви страхујемо, е би га могло кобити оволико наше туговање!

— О, сачувај, Боже и Божићу! рече Крстиња, па у страху узе дијете у наручје.

— То је једно, настави Мргуд, а друго је: ево ти у кући госта, о коме ће се гракнути кроза сву Црну Гору и Брда, па ће нам дика бити, ако се у народу рашчује: „Кнез Драго, да би дочекао госта како ваља, прекинуо је домаћу жалост!“ А има и још један разлог. Као што знаш, овијех дана удајем унуку, Анђу Ракову, у добре људе, па нијесмо ради да је глухо испратимо и да нам нови пријатељи забаве и реку: „Гледајте их, не могу да прежале браственика, као да се није јуначки замијенио, и као да га нема ко и даље светити!“

— Доста, стрико, молим те! викну домаћин узрујан... Дакле желите да огласим Божић?

Сви заграјаше:

— Ела, молимо те! Ану почни! Без тебе нећемо ни ми!

Он натегну малу пушку, па потече к вратима, вичући:

— Ха, за мном! Огањ! Огањ сви!

Сви истрчаше за њим у двориште, те стаде грмљавина пушака. Њеко викну:

— Ха, соколе Крцуне, дед запој, као што ти умијеш!

На то јасан, снажан младићки глас запјева:

«Све у славу Бога великога,
«А у здравље нашег бана Драга!...»

— Пунте! Урте! Појте! викало се у дворишту наизмјенце, између пуцњаве и пјеванке.

Гост, оставши у кући, стојаше као укипљен. Приђе му Милица и пружи му малу пушку. Кроз осмијак и пламен очију као да му дјевојка говораше: „Ево ти обиљежје јуначко, млади ускоче! Разумиј овај дар!“ Његове очи такође пленуше, а рука му задрхта, примајући оружје.

Густ, тих снијег падаше кроз црну ноћ. Кад Јанко испали своју, почеше се одзивати из најближега браства, па из осталијех, те, кроз тишину и влагу, разлијегаше се силна грмљавина.

Кнез се врати у кућу вичући:

— Оро, ђецо! Оро!

Сви нагрнуше за њим. Милица припали зубљу. Поп Марко, Рако Мргудов, Крцун Сердарев и Перо Пуров одвојише се, да пјевају. Остала гомила уврста се у полукруг. Старп Мргуд стаде преда њих и викну:

— Хајде, синовко, да поиграмо!

— Еламо, ваистину! одазва се стара Крстиња и стаде према њему.

Крцун и Перо запјеваше једнаким гласовима, једанак застајући и ударајући о слогове:

„Ви-но пи-ју до три по-о-о-бра-а-а-а-ти-и-ма!

Старац рашири руке, као орлушина крила. Старица, оборенијех очију, поиздиже прсте и залепета њима, као заплашена јаребица. Она два млађа пјевача запјеваше други стих бржим нагласцима:

«У Ро-ви-не, у То-ма-но-ви-ће!

Поп и бркоња, дебљим гласовима а истијем начином, поновише тај други стих. Кад младићи преузеше пјевање, старац узе подвикивати: й—й—й, па обоје почеше играти. Он укрсти десну ногу пред лијевом и на једној одскочи два пута, а другом, пресумићеном, укоченом, додирну само земљу, све по мјери. То исто, а сложно с њим, учини и баба. Онда измијенише ноге. Тако наизмијенце поиграше њеколико пута на једноме мјесту, он све јаче кликћући и размахујући рукама, она једнако смјерно и као плашљиво, само што ће каткад и она затрептати рукама и подвикнути: ха! Одједном потекоше једно другом, али се на вријеме одмакоше, једно на десно, друго на лијево, не губећи у томе мјеру играња. Најзад, брзијем полукругом измијењаше мјеста. Тако је игра текла уз пјевање и пуцање.

Јанко, с малом пушком за ременом, посматраше игру. У почетку није могао одољети смијеху. Старац Мргуд Шутов, сух, малко погрбљен, бјеше највиши међу онијем стаситијем брђанима; бјеше окошт, велика грбаста носа, танких, бијелијех бркова, ситнијех, плавијех очију, а бијели бичеви косе udaraху га по плећима, као што га udaраше и велика медаља. Пазећи на ритам, стаде размишљати о значењу покретâ; учини му се, да та проста али отржита и ратничка игра приказује титрање јаке грабљиве птице с нејачом!

Мргуд и Крстиња измијенише мјеста четири, пет пута, па потекоше једно другом и пољубише се; она њега још пољуби у руку.

Замијенише их кнез и снаха му, удовица Јоке.

Мргуд, раздраган, куцну Јанка по рамену:

— Виђе ли ти, млади господине, како старац скаче и урличе, а?... А шта би рекао, колико ми је година?

Пуро Мијушков, Стево Бајов, Гашо Перков и Стијепо Мрков, све старији људи, окупише се око њих двојице. Овај пошљедњи, ћорав и сакат у прстима лијеве руке, изгледаше као да се вјечито кези.

— Не знам, вели Јанко смијући се и рукујући се редом с њима... Не знам, имаћеш... биће ти око седамдесет!

Сакати Кезун преви се и стаде ударати *здравом руком* о кољено.

Стево рече:

— А седамдесет је мени и кнезу и овијема, а он је друговао с нашим оцевима!

Ђуро Мијушков дохвати Мргудову колајну и запита ускока:

— Умијеш ли читати српски?

— Не, но руски? исправи Стево Бајов.

— А да ли то није све једно? рече Гашо Перков.

— Умијем њешто, потврди Јанко. Научио сам међу Граничарима. А слова су иста и српска и руска!

И нагнув се према свјетлости, прегледа медаљу па настави:

— Овој медаљи има више од сто година! На њој је лик руског цара Петра I, а што наоколо пише не могу све разабрати, — само има ријеч „Црногорци"!

Ђуро му објасни:

— То је једна од онијех стотину и шездесет, што је цар Велики Петар послао владици Данилу, послије боја на Цареву Лâзу. Још само једна има у нашем племену. Ову је својом руком дао овоме Мргуду владика Сава, послије онога великога боја на Кчеву, ђе је Мргуд већ био барјактар. Послије му је и Мали Шћепан притврдио...

— И књаз Долгоруки, допуни старац.

— Да. А онда је Мргуду већ било преко двадесет и пет и шест година. Дакле, сад лијепо можеш срачунати, колико му је?

— Много, много, рече Јанко, градећи се да рачуна, а помишљајући да им је до шале.

Њеко га зовну из кола. Зачу се више гласова:

— Ускок!... Јанко!... Ускок!

Кнез га ухвати за рамена и рече:

— Да и ти поиграш. Оли, вјере ти, по црногорски да поскочиш?

— Хоћу, рече он и стаде пред овитак, малко снебивајући се.

Видјев Милицу према себи, он се брзо прибра и започе играти спретно, правилно, каоно добар играч од ране младости, коме је лако било ухватити мјеру и покрете просте игре. Толика лица, спремна на смијех, изразише велико чуђење. Настадоше узвици: „Гледај га, молим те! не би ли рекао да је стотину пута играо оро!?“ Да није зазорно, свак би још додао гласно оно што мишљаше: „Е згоднијег пара не можеш ни замислити!“ Њих двоје то осјећаху и своје задовољство исказиваху говором складнијех лијепијех покрета.

У томе уђе гомила браственица, те загушише и проглушише кућу. Јанко и Милица договорнијем погледом прекидоше игру; она му се маши руке, али он стиште њену и принесе је својим грудима, — разумије се, то учини брзо и кришом.

Женске се збише у гомилу, одвојено од мушкараца. Било их је и средовјечнијех. Од тијех задржа пажњу Јанкову једна ониска, необично широка и пуна. Бјеше још бјелолика, великих повијенијех обрва, са изразом *њежности и* сјете. Он помисли, да та неће

бити од истога соја. Све га посматраху испитљиво, а учини му се, да му је она најмање туђа, да му напомиње њешто материнског или сестринског. У оној мотњави Јанко дође до Милице, која опет држаше братанића, па, играјући се с дјететом, запита је за жену. Милица се најприје збуни и порумени, па му на прекид поче одговарати. Каза му да је то попадија Гојача, жена попа Марка Пунишина, родом из Приморја, најдушевнија, вели, жена у браству, права задушна мајка, а и међу људима цијењена као паметна. Али је, вели, веома несретна, јер је нероткиња...

Међутијем се измијенише пјевидрузи. Сва се младеж одвоји ка средини куће, а старији посједаше крај огњишта. Крцун Сердарев, као обично, приволи се старијима и посади се до ускока. Милица донесе вино. Докле се ови крај огњишта у тишини почеше обређивати пићем, на другој страни опет узаври пјеванка, кликтање и пуцњава. Милица стаде иза Крцуна, да чека ред за даље послуживање.

Јанко заподјену разговор. Запита кнеза, да ли збиља има Мргуду преко деведесет година?

— Има, потврди Драго. У нашим крајевима дуго живе људи, који имају вијека, којима не бӣ суђено да погину! Овај наш стрико Мргуд, стари барјактар, занаго најстарији у Црној Гори, имао је гдје заглавити и педесет пута! Сав је изрешетан зрнима, али му је Бог дао вијека, па је имао

и лијека! И овога брата нашега Стијепа Мркова, као што видиш, грдно су пушке иштетиле; ето му избиле око и осакатиле руку, и, ја мним, још га на пет шест мјеста пробушиле, па му ни ђавола! Што је то тврда чапра, тога више нема на свијету! Кад је лежао у најтежим ранама, кад сви мишљасмо dође му крај, он се кезио као ово сад! Јер, што је њему Бог дао весело срце, ни тога већ нема на свијету! Ако ћеш да се смије од сада до зоре, све овако... Ану, љубави ти, Стијепо, удри у смијех.

Ћоро, као оно прије, преви се, стаде ударати дланом о кољено и вртјети главом, да одоли силноме смијеху, шта изазва опћу веселост. Докле се смијех орио, Крцун шапташе Јанку:

— Јест бестија, али је свакоме мио, јер је дјетиње душе! Петровићи, особито господин Саво, радо се с њим шале. Владика најрадије с њим збори, али насамо. Чух владику гдје једном рече, да је овај Стијепо једини Црногорац, у коме нема ни труна кичељиства, а гвозден је јунак, као најбољи! Никада од њега нећеш чути да помиње своја јунаштва, да се хвали, као на примјер овај стари Мргуд, који те ено сад гледа и једва чека да граја утоли, да почне. По души, има се чим хвалити, а и он је добар.

Збиља је Мргуд нестрпљиво упредао бркове гледајући Јанка. Овоме од тијех повјеренијех ствари као да једна бјеше најпреча, те запита Крцуна:

— Тај Саво, то је брат владичин?

— Јест.

— А човјек је од књиге?

— Како не! Он има товар књига. Прима и новине. Свјетски је човјек. Бивао је у Бечу, у Петрограду, у Србији. Он је каваљер светога Ђорђа.

— Тако! рече Јанко, угодно изненађен. Ја бих могао сутра да га походим?

— Не сјутра. Првога дана Божића полази се само браство! Прекосјутра, на Божји дан, можемо заједно! По свој прилици ићи ће и кнез и још двојица тројица од наших! А ја бих желио, господине Јанко, да ти сјутра обучеш нашке хаљине! Наћи ће се за тебе! Би ли их обукао?

— Бих! Хоћу!.. Реци ми, молим те, могу ли истога дана походити гувернатора Вукотића?

Крцун се намршти, мрдну обрвама и заврти главом, — као да хтједе рећи: „Не знам шта да ти одговорим, не разумијеш ти наше работе и прилике!“ Али одговори:

— Ја мним, да је у реду, да отидеш и к њему! Сутра ћемо се договорити. И он је каваљер светог Ђорђа.

— Шта то? запита их кнез.

Младићи и не опазише да поодавно бјеше настао тајац око њих, да их сви посматраху.

Крцун одговори:

— Ето, сјутра ће господин Јанко обући наше рухо.

— Па лијепо, ваистину, прихвати кнез. Биће згодан Црногорац!

— Бијесан Катуњанин, божја ти вјера! прихвати Мргуд Шутов. Нȃко што ти је кожа бијела и мека и што си ошишан, али до Ђурђева дне, у нашим горама, има кад и да ти кожа очврсне и да ти перчин порасте!

— Не мора ни то бити, опази Стево Бајов. Није ли преко двадесет година међу нама живио онај Долћи и без перчина и без нашега руха!? Па шта му је фалило? Лијеп човјек и мудар и учеван и стиман бјеше!

— Ко то бјеше? запита Јанко. У исти мах опази, да се сви намрачише и да Крцун погледа Стева као не одобравајући.

Ћоро одговори:

— Човјек из свијета као и ти!

Тада проговори први пут, а на чудо свјема, рече то озбиљно и суморно; па, као да га баш то подбоде што га сви гледаху у чуду, настави:

— Био је тај Долћи латински поп и зваху га обат! Био је писар владичин, а био је учеван и душеван и вјеран му, али га њеки главари макоше на душу, те га нестаде!

Крцун, видјев да је све то Јанку загонетно, додаде:

— Дугачка је то прича, те није ласно све разабрати, а имаћеш кад!... Ану, ђеде Мргуде, што ти шћаше рећи? Обрати се Мргуду, који два три пута хтједе да заусти њешто.

— *Ваистину* то, да једнако жалим, што

ме не поведоше на Вранцеза! Зар не би љепше било, да сам погинуо ове војне, но да чекам смрт у пепељаку, као баба чесова!? Је ли, ђетићу (обрте се Јанку), зар не би љепше било, да се након мене прича, што ни за кога: „Војевао је сто година, па погинуо“!?

Сви се насмијаше. Син му Рако рече:

— Прећера, тајко! Не би нико рекао оно, што је сувише далеко од истине!

— А колико је далеко, грдове? Ево да све испричам укратко, па нека суди овај учевни ђетић!... Ја сам, млади господине, вршњак с оцем владичиним.

Син га прекиде:

— Владици је сад шездесет и пет година, почем је вршњак са Стевом Бајовијем. Дакле, нека си старији од њега највише двадесет и пет година, то би сад имао око деведесет.

Старац се љутну:

— Ја тако не умијем рачунати. А ти, жив ми био, не бркај и не прекидај, јер ја ово причам овоме човјеку из свијета, који ме до сада није чуо!...

И обрте се Јанку. Остали заподјеше разговор међу собом. Старац настави:

— Е, дакле, првом сам пушку понио, кад је паша Махмутбеговић ударао на Куче, — бијеше ми тада око петнаест година; први сам се пут ранио двије године касније, у четовању, у Никшићкој Рудини, баш оне године кад је владика Сава ходио у Русију, да прими

оне силне паре од царице Јелисавете! И знај лијепо, да не лежах у ранама, ћаше ме владика повести са собом у Русију. То ми је рекао послије, пошто се вратио. Пошто се извидах, ожених се. Е, братиковићу си ми мој красни, ђе оно остадох, докле оно дођосмо?

— Оженио си се! дода Крцун, који га, осим Јанка, једини још слушаше.

— Да! Први пут понио сам барјак на Кчеву, кадно разбисмо ону вељу турску војску, највећу што је икада ударала на Црну Гору! Тада ми је исти владика дао ову царску медаљу, коју у нашем племену има само још Саво Марков, зато што је посјекао Мехмет-пашу Кокотлију! И дао ми бјеше још један руски крстић, но га, јадан, изгубих. (А рече ми Саво Марков да се може писати у Русију, па да би га могли послати!) А већ кад је дошао у Црну Гору цар Мали Шћепан, већ тада и овај мој бркати Рако бјеше стасао. Ја сам пратио владику на Ћеклиће, кад оно иђаше да се састане с царем. Па био сам с царем Шћепаном и овђе на Његушима, у кући гувернадура Јока Станкова. Послије, кад због њега, због цара Шћепана, ударише на нас три војске: босански везир Сулејман-паша од Никшића, румелиски беглер-бег од Подгорице и скадарски од Плавнице, ја сам се био с босанским везиром! Но, на наше јаде, немасмо џебане, а млетачки принцип затворио границу, држаше *руку Турчину*, те морадосмо послати у Под-

горицу Шћепанова коња Брњаша и слагати, да је Шћепан погинуо! И сваку ти ситницу из онога времена умио бих испричати, као да сад све очима гледаш, — за примјер, кад смо глобили владике Саву и Василија и узели им глобе стотину волова! Али то би дуго било! И сад, братиковићу си га мој красни и ђетићу мој лијепи, за ове тридесет и три или и четири године, од кад се овај владика завладичио, осим овијех пошљеднијех година, био сам ти вазда у свему! Е, сад, ти, као учеван ђетић, лијепо срачунај колико сам година војевао?

Крцун, који се често осмјејкивао, рече:

— Ма, ти мислиш, ђедо, да сав бијели свијет зна наше работе, — да зна ко су биле владике Сава и Василије и цар Шћепан и кад си ти барјак носио и војевао!?

— Ваистину, дијете, знају добро за нас цареви, краљеви, толики књажеви и ђенерали, паше и везири, а за фукару не марим! Кад је књаз Долгоруки долазио, да свргне Шћепана, па га признао за цара, мниш ли да је једанпут са мном зборио? Па млетачка господа, па послије онај ћесарски ђенерал Вукасовић, па ко зна колики још?

Кнез га ублажи:

— То је истина, стрикане. Ти си чувен на далеко, али не видиш ли, болан, да је овај наш ускок још дијете? Дај, Милице, бардак старцу да наздрави!

Поп запита Ђора:

— А ти, Стијепо, јеси ли бивао ђе и Мргуд?

— Нијесам, брате, свуд, нијесам имао кад, пошто је он прије дошао на свијет!

— То знамо, но кад си стасао, кад си га већ стигао?

— Е онда му нијесам стопе изостајао! Осим што не бјех у Кучима и на Кчеву, нигдје га друго не пустих без себе, па га још претекох, бјех без њега у Приморју.

Па, као да то бјеше врло смијешно, опет се стаде кидати од смијеха.

— И још си посјекао француског официра, на Бргату, у шанцу! напомену Крцун.

То тек подјари неразумљиву веселост Стијепову: поче решетати главом и размахивати рукама. Сви, осјем Мргуда, слатко се смијаху, а Мргуд, канда, кипћаше у себи. Стево Бајов викну му: „Ану, чо̂че, но испричај све како је било!“ Тада Стијепо устаде и поче на прекид приповиједати његову борбу с Французом, показујући покретима то̂к напада и одбране, намјештајући главње као топове. Кад он сврши, Мргуд опази:

— Валај, право имате што се спрдате! И ђеца су их сјекла! Знаш, Јанко, да је синовац владичин, Јоко Перов, посјекао двојицу тијех ускогаћа, па му данас у племену зато не дају мира, но га задијевају!...

То је био вараздашњи повод спора између старијех и млађих; стари тврђаху, да Французи *нијесу* никакви војници, да су побједе

над њима биле лака ствар; млађи тврђаху, да Французи у храбрости и издржљивости не изостају Турцима. Драго, поп, Рако, Стево, Стијепо, испричаше сваки по њеки примјер, било војне вјештине, било јунаштва. И те појединости занимаху Јанка, те овда онда стаде постављати питања, па мало по мало загрија се, преобрази се скроз, од момка смјерна, намјерника послушна, поста на један мах озбиљан, вјешт испитивач, занесен за војнијем работама. Јанко је знао да је наше приморје било њекад млетачко, да је Наполеон разорио млетачку државу, да је приморје по уговору припало ћесаровцима, да су га послије Французи преузели, да су га Руси и Црногорци отимали од Французâ, али то је знао у главноме. Опазив да Стево Бајов умије најкраће, најпрегледније причати, наведе га да почне с почетка. Стево му исприча како су Французи ушли у Дубровник и како је владика, по жељи Русије, пошао на њих са својим Црногорцима и Приморцима и са три компањије Руса, које руски адмирал Сењавин бјеше искрцао у Боку; како је први сукоб био близу Цавтата, гдје су Французи и удружени им Дубровчани зло прошли; у другом нападу придружи им се руски мајор Забјелин са осам компањија јегера и мушкетира, те Французи ноћу оставе Цавтат и повуку се ка Дубровнику. Три дана гонили су их наши и Руси и отму им све земљиште између Цавтата и Дубровника и узеше једну заставу и око двије стотине пу-

шака. Французи се тада утврде на више мјеста на брду Бргату, близу Дубровника.

— У томе, настави Стево, Сењавин оружа бокељске трговачке лађе, те с њима и са својом флотом дође под Дубровник, и ђенерал књаз Вјаземски, такође по мору, стигне из Крфа с једнијем батаљоном пјешака. Ратнијех бродова могло је бити око двадесет, редовне руске пјешадије до дванаест стотина, Црногораца и Приммораца око четири хиљаде момака. Француза је било око три хиљаде, а оружанијех Дубровчана толико. Вјаземски узе главну команду над редовном војском, а владика над својима, те у зору љетњег дана[1] почне напад овако: од флоте одвоји се пет бродова под заповијешћу контра-адмирала Сорокина, и примакну се што се могло ближе савезничкој војсци. Од Срба одвоји се двије стотине људи под вођством кнеза Драга, те у највећој врлети освоје одмах предња мала утврђења. Ту се Стијепо Мрков ухватио у коштац с њеким младим високим француским официром, који му одсјече два прста, а Стијепо њему главу...

— А млад и згодан бјеше, те ми га је и данас жао, рече Ћоро без смијеха, искрено.

У тај мах разврже се оро, те сви младићи посједаше иза старијих, а женскадија се зби око домаћице, у углу. Стево причека докле се обреде вином, па настави:

[1] *5. јунија 1806.*

— Одмах за тијем ударисмо на други шанац. Ту је предњачио Јоко Драгов...

Крцун објасни Јанку:

— То је, знаш, био старији син кнежев, соко, какав се ријетко рађа!

— Соко, богме, настави Стево. Од прве је оборио из пушке једнога, па из леденице другога, па се загна јатаганом, те нам се међу њима изгуби испред очију! И то учини, те брзо узесмо и тај шанац, јер наш грлати поп викну: „Ха, црн нам образ, погибе Јоко Драгов!“ А наш бркати барјактар у тај се мах створи посред њих! Французићи, што их остаде, побјегоше на више као козе, у трећи шанац. Пало их је, да-ти, десетак. И хоћеш ли вјеровати, Јанко, сине, да нам сва штета бй, што се ту рани троје четворо момчади!

— И што моја два прста остадоше, дода Ћоро, уз свој обични горопадни смијех.

— А не рекох ли ја, да нијесу исто што и Турци! рече стари Мргуд. Толико ми јада, што ви ћасте тако лако изгонити Турке из шанаца!

— Докле се ми одмарасмо, а, богме, и шчињасмо и договарасмо, што ћемо, стиже нам у помоћ руски капетан Бабичов с двије стотине људи. Тек што се заједно упутисмо на трећи јуриш, а оздо се крену с једне стране владика са свом нашом војском, с друге стране Вјаземски са својом. Освојисмо велики шанац с десет топова. Француз уступи још три, па се хитро прибра и удари на нас

с бока; погонисмо се од по подне до мркле ноћи, али нам не може ништа, него наже бјежати ка граду. Црногорци и Приморци похиташе, да му пресијеку повратак, али страх и мрак помогоше му, те се склони! У томе боју отесмо деветнаест топова. Французи изгубише преко двадесет виших официра, међу којима два велика главара.... не могу никако да им запамтим имена! Како се оно зваху, попе?

Поп одмахну главом. То исто учинише сви старији. Стево се окрете Крцуну:

— Како се оно зваху, Крцуне?

Очевидно Крцун чекаше то питање. Одговори:

— Генерал Делгог и ађутант главног заповиједника Лористона потпуковник Гаје.

— Виђи ђавола ђетињег! рече Мргуд.

Стево настави:

— Погинуло је француских војника око четири стотине и толико Дубровчана. Деведесет Француза заробисмо. Руса мртвијех и рањенијех бјеше четири официра и око четрдесет момака. Нас се рани и изгибе око стотину. Владика је предњачио, и сви су се наши главари добро поднијели, али тога крвавог дана изнијеше ногу пред другима и мудром управом одвојише: Саво Марков Петровић, гувернадур Вуко Станков Радоњић и цетињски сердар Ђико Мартиновић! Што јест, јест! Је ли овако, браћо?

Сви старији потврдише.

— Прекидосмо Дубровнику воду, а Руси за дванаест дана намјестише на отетијем височина двије батерије, па почеше гађати град. Ми западосмо по развалинама кућâ, ближе граду, и не дадосмо никоме изван! Истину хоћу да кажем, наши су харали, орили и палили и без потребе и преко заповијести владичине, да се то не чини! И, по свој прилици, то смо скупо платили, јер Саво Марков и данас каже, да нам зато цареви не дадоше приморје!

— Опсада је тако трајала четири, пет дана, и у томе се прочу да је воља цара Александра, да преда Боку ћесаровцима, а они да ће је предати Французима! Кад и владика потврди тај глас, узмутише се наши и Приморци, те их преко половина отиде кућама!

— Не разумијем! рече Јанко. Је ли владика то наредио?

— Нити је наредио, нити их је задржавао, нити су га питали! Не разумијеш ти наше работе!

Кнез хукну и нареди кћери да служи вином. Женске бјеху ућутале и слушаху такође пажљиво. Јанку се чинило да сања. Осим свију чуда, које бјеше доживио тога вечера, њему се учини да су се ти људи пред његовим очима од једном преобразили. Не виђе више пред собом просте, сиромашне горштаке, него људе који су имали дијела у тако великим догађајима, у којима се одлучиваше судбина држава! И ако му из тога

повиједања не бјеше јаснији однос владичин према народу, и ако разабра да је несређеност у земљи гора него што дотле замишљаше, ипак осјећаше, да је тај народ прожет здравијем, великим нагоном, који ће га довести до величине! Још му очевидно бјеше, да то Стево не прича први пут, да је и онај мали Шуто више пута то слушао, па ипак сви слушају с напрегнутом пажњом! Дакле, то посијело, уз тако причање, то бјеше школа, у којој се утврђује свијест прошлости и заједнице!

И он, у напону испитљивости, рече Стеву:

— Даље, молим те, стрико, што би̑?

— Јад велики, настави Стево. Бокељи отправише у Петроград архимандрита Вучетића и још тројицу, не би ли умолили цара Александра, да не уступа Боку Французима, но да је придружи Црној Гори!

— Протекоше готово два мјесеца од кад бокељски главари отидоше у Русију, а о њима никаква гласа, кад, њекако о Усјековању, стиже царски руски гласник и донесе заповијест, да се одмах настави рат с Французима! Тада се окупи нас и Примораца до шест хиљада и с три хиљаде Руса и с флотом ударисмо на нове француске шанчеве у Молунти, гдје им узесмо тридесет и осам топова. Француз је на̂јлак узмицао, а владика га у корак пратио, док, шести дан по Малом Госпођину дне, не заузеше Дебели Бријег. Ту је био жесток бој, који је трајао цио дан и комад ноћи...

Стево умуче и обори очи. Крцун рече Јанку испод гласа, али сви могаху чути:

— Ту је погинуо Јоко кнежев!

Стево уздахну дубоко и настави:

— Ту нам погибе и војвода Стано Ускоковић, а иначе не изгубисмо много људи, а њиховијех погибе око три стотине и педесет. Они се измакоше ка Цавтату, гдје бјеше већ стигла велика војска и њихов нови, велики заповједник... како се оно зваше, Стијепо?

— Толико га Бог призвао! Знам ли га ја! рече Ћоро.

— Е, знаш ваистину! Онај највећи доглавник Наполеонов, онај што је главио станак с владиком на Тројице, па му ми не дадосмо да иде, па се послије с њим састао у Котор?

— А, а, а, учини Стијепо. Мрмоња!

— Мрмоња! Мрмоња! Мркоња! повика млађарија усред смијеха.

— Мармон, исправи Крцун.

Стево настави:

— Мрмоња с двадесет хиљада војника, зађе у Конавле, крај ријеке Љуте, гдје ми бјесмо, и у зору удари на нас и потисне нас. То је било четврти дан по Крстову дне. Ми се повукосмо у новска брда, к Мојдежу, Каменом и Мокрину. Мало бй, истијем путем, дођоше и Руси за нама. Тада ми одосмо даље к Рисну и ухватисмо кланце. Владика посла кнеза Драга с писмом руском ђенералу, који

бјеше на Мокрину. Тај се занаго зваше смијешно: Поповдопола!

— Попондопуло, исправи Крцун.

— Виђи ђавола ђетињег!

— Сутрадан предвоји Мармон своју силну војску; једна се половина спусти под Нови, друга пође на нас у брда. Ону дочека ватра с руских бродова и с новских тврдиња, те се умах распршти. Владика нас горе разреди у чете дуж кланаца и поврху њих скривене и нареди, да се не бијемо сви једанак, но да припуштамо непријатеља, како ћемо га опколити. Сунце бјеше одскочило, кад се сукобише предње чете. Французи почеше тобоже продирати, а ми се почесмо ширити око њих, док одједном, око подне, сви сложно са свију страна, осим једне, за њима, не ударисмо на њих. Ту их тако распудисмо, ту је био такав покољ, да ни најстарији Црногорци такога не запамтише. Пушка се слабо чула, но је све јатаган радио. Срећом њиховом бјеше им слободна позадина, те, и ако помало, ипак могаху узмицати. Тако смо их убијали до ноћи. Пред ноћ сердар Ђико Мартиновић с Цетињанима заобиђе Французе и спусти се у Виталину, гдје им је био пошљедњи логор, ту им заглави топове и отме руске заробљенике, па се опет врати к нама! Можете мислити какав је умор савладао те људе! И ми бјесмо мртви сустали, а притиште мркла ноћ. Кад бӣ пред зору, чу се поклич: „Ха на ноге, *утече* Француз!“ Бјеше одмакао и средио се,

да узмиче бранећи се. Бога ми, те вјешто уредио се. Ми га опет нападосмо с три стране и праћасмо, а кад се примакосмо к Новом, скоче у помоћ и Руси. Крваво узмицање Француза трајало је два дана. Гинуо је Француз као мрав; колико је путање и стазе и друма и ледина од повише Новога чак до под Цавтат, све је то било покривено лешинама, рањеницима, оружјем и стварима. Најпослије уђоше у свој утврђени логор под Цавтатом, а ми се вратисмо у Нови, са силнијем плијеном. Нас је погинуло двије стотине; Руса, што мртвијех и рањенијех, бјеше два пута толико. Француза набројисмо четрнаест стотина мртвијех солдата, четрдесет и шест официра са златнијем јакама, међу којима Руси познадоше једног ђенерала. Заробисмо једног ђенерала[1], преко четрдесет официра и хиљаду три стотине солдата. Узесмо педесет топова и силесију кола с храном и џебаном! Ето тако prође славни Мармон.

— Замрмоња, богме! рече Стијепо

— Славни заиста иначе, у другим биткама по свијету! рече Јанко. А у толико је вама виша слава.

— Он се затвори у Дубровнику, очекујући нову војску. Тако чусмо. У томе се вратише из Русије бокељски главари и донесоше владици дарове и око три хиљаде дуката. Од њих чусмо, да је Наполеон ударио

[1] Bovet

на Пруса и Руса. Владика нам рече да ће се онамо и пресјећи чвор, да ово бјеху само чарке, да ће се послије онога мегдана знати на коме је царство! Наших и Primorаца више од половине вратише се кућама. Што нас оста, залијетали смо се чешће у Дубровачко, те се чаркали и плијенили. Тако ти је трајало све до Ваведенија, а тога дана у вече скупи владика све наше главаре, те им рече да Сењавин тражи сто педесет биранијех Црногораца и Приморaца, који ће с њим поћи низ море, његдје у Далмацију. Од нашега племена изабраше два Петровића, гувернадура, кнеза Драга и мене. Пети дан након тога кретоше се галије и ми на њима, — божја ти вјера запамтисмо то добро, јер нам никада грђе не бје, ни у најкрвавијим бојевима, но тада од морске болести. Трећи дан стигосмо близу града Корчуле, под њеки манастир, гдје је био француски шанац. Ту, након уре и по жестока боја, провалисмо у шанац, а Французи побјегоше у град. Сутрадан, послије кратка боја и са суха и с мора, преда се Корчула. Заробисмо полковника, тринаест официра и три стотине деведесет војника. Сахранисмо наша три главара и двадесет војника, а они шест официра и сто педесет солдата. Нађосмо четрнаест топова, хране и џебане. Због овога узећа даде Русија Саву Маркову и гувернадуру кавађерство светог Ђорђа, а Станку Петровићу, који се ту и ранио, даде златну сабљу и одличје свете Ане.

Пет шест дана доцније, довезе се још стотину Црногораца, али након њеколико дана вратисмо се у Котор, а Сењавин, оставивши само три брода, с осталијема отплови њекуда у Грчку.

— На Бадњи Дан чусмо, да је Турска објавила рат Русији и да се Французи и Турци у Дубровачком братиме. А на Корчули још разабрасмо, да је Наполеон побио Прусе. Владика нам то потврди. Рече, да је био страховит бој, ... чекај, гдје оно? гдје оно рече?

То није знао ни Крцун, који се узалуд мршташе од силног домишљања.

— То је било, велите, у јесен године... Које? запита Јанко.

— Ево је минуло ове јесени равно девет година, рече кнез. Је ли, попе?

— Биће тако!

— Дакле, шесте, прихвати Јанко. У јесен 1806-те биле су битке код Јене...

— А, ха, то код Јене! викну Стево.

— Код Јене и код Ауерштета, настави Јанко. Ту су Французи сатрли сву пруску војску и за шест недјеља покорили сву њихову краљевину, заробили их сто хиљада и узели им четири хиљаде топова!

— Мој брајко, то је добити! викну њеки.

Други додаде:

— Занаго, не би тако сатро Црногорце, да их је толико!

Стари Мргуд рече:

— Глај ти опет овога Јанка, овога ђавола ћетињег, од куд он то зна, као да је очима гледао!?

— Има то у књигама, ђедо! рекоше му.

— А да ли ће наши бојеви бити у књигама? запита Мирко. Ето, Јанко, када те Бог послао и кад си толико учеван и знаш језике, па да запишеш и наше добитке, да се у свијету знају!

Стево настави:

— Владика нам рече, да се Французи и Руси чаркају и да се очекује главна битка. У томе очекивању прође нам зима и прољеће, а, негдје по Тројицама, дође жалостан гласник, да су Руси изгубили, и донесе наредбу да се Бока предаје Французима. Пред госпојинске покладе ми се с владиком вратисмо у наше кршеве, а Французи узеше сву Боку. Ето ти колико нам поможе наше јунаштво!

Настаде мучно ћутање. Најзад Рако Мргудов запита Јанка:

— Гдје су то Руси били потучени?

— Код Фридланда, Руси и Пруси заједно, четрнаестог јунија по новом 1807-ме!

— Виђи ђавола ћетињег! Све зна!

— Које је доба ноћи, Јанко? запита поп.

Јанко погледа на часовник:

— Ура до поноћи!

— Хајде, жено, дома! викну поп.

На то Гојача прва устаде, па све за њом. Све редом почеше приступати и љубити кнеза у руку.

Поп преузе:

— Докле смо се ми били с Французом, наша су се браћа у Шумадији отимала од Турака и не могосмо им помоћи. Ходио је к њима сердар Пламенац и узалуд доносио писма од њих. Послије, сломљени, сиромашни, љути, чамасмо, а у свакој прилици досађивасмо новијем сусједима, те, веле, да је Наполеон пријетио да ће Црну Гору облити нашом крвљу, те да се од тада неће више звати „Црна“ него „Црвена Гора“.

— Тако је трајало више од пет година, па се чу, да се Француз спрема на Русију и у јесен чу се његова грдна погибија. Уочи Малог Госпођина дне скупи нас владика и каза нам: да је силном Наполеону дошао крај, да су се сви цареви и краљеви сложили против њега, да и нас Русија позива. Весело као на свадбу кренемо се с владиком опет у Приморје. Он с једнијем дијелом војске узе Будву; гувернадур Вуко Радоњић с другом војском разори тврдињу Тројицу и опколи Котор; сердар Саво Пламенац с трећом војском опколи Нови и пресјече везу између Боке и Дубровачког. Тада уђу у Боку с бродовима Инглези, савезници руски; тада устану и Приморци. Што да ти дуљим? Нама и Инглезима предаду Французи градове, а у исто вријеме чусмо да цареви углавише да Бока буде ћесарска! Владика отправи Сава Пламенца у Париз, гдје се находио руски цар, молећи га да не раздваја Боку од Црне Горе, али прије но што

ће се Пламенац и вратити, дође ћесарски ђенерал Милутиновић с војском и заузе Боку и пошљедњи Котор, ето сад на љето биће година...

Дуго су сједјели ћутећи и мотрећи како прегоријева бадњак. Одједном стари Мргуд Шутов запита ускока:

— Је ли, мој лијепи ђетићу, ти си од добре куће?

Јанко, или што бјеше замишљен, или што не разумједе, окрете се Крцуну. Овај одговори:

— Још од какве! Овај је Јанко, ђедо, гроф, а то је више но војвода! Он је по роду мало мањи од Долгоруког.

— Лијепо, ваистину! Биће мило владици... А да ли си, Јанко, дијете, био кад у рату?

— Јесам, рече Јанко.

— А гдје?

— На Ваграму, у Наполеоновој војсци. Ту падох рањен, па ме ћесаровци нађоше. Послије су ме излијечили и осудили на робију у војсци.

Сви се убезекнуше. Кнез од чуђења извади чибук из уста, диже обрве и запита га:

— Ма, дакле, ти нијеси ћесаровац?

Ускок сјетно потврди главом, уздахну и стаде им причати свој живот.

Био је млађи син грофа П. из Р. Објасни им, како у великим кућама све имовинско нашљеђе прелази на најстаријега

сина, а млађи се школују за свећенике, или официре, или чиновнике. Он је од дјетињства био несташан, непокоран крутој стези, коју је држао домаћи поп, надувен, немио човјек, који вршаше службу духовника у њиховој домаћој црквици, а њему, старијем брату и млађој сестри бјеше учитељ, готово у свему домаћи старешина. Највише по његовим савијетима, родитељи Јанови одлучише, да га даду у попове, а због те одлуке мали се разгоропади. Јан је имао ујака, који је младост провео у Француској и који се средовјечан врати у завичај, запојен новим мислима, противним старинском властеоском реду и обичајима. Звао се Вацлав Н. Њега у Јановој кући не трпљаху, — поп га прозва Антихристом, дјеци бјеше забрањено састајање с њим. Ујак се смијао томе, а будући имућан и неожењен, могло му је бити да живи по вољи. Јан и сестра му Лудмила од првог тренутка завољеше ујака и нађоше начина да се с њим кришом састају. У тим састанцима примаху од њега поуке, које их душевно преобразише. Вацлав је обожавао Наполеона, чија слава у оно вријеме испуњаваше свијет; надао се, да ће он учинити крај застарјелом поретку и у ћесаровини. У томе поп дозна за те састанке, те Јана затворише у кућу и наумише да га што скорије отправе у семинар. Али, у потоњем часу, отац се предомисли, видје да дијете није створено за свећеника, те га отправи у војну школу у Праг. То је било крајем

године 1805, а Јану бјеше настала тринаеста. У војној школи проведе непуне четири године. Тада Наполеон са силном војском провали у Чешку. Све се школе позатвараше, а Јан ускочи у француску војску, би се у славној битци на Ваграму и кад Наполеон освоји Беч, Јан бјеше у ропству.

— У што се рани? пита поп.

— Проби ми зрно обје бедре, али не сломи кости, те се излијечих за седам осам недјеља.

— А ко те је лијечио? пита Рако.

— Они. У војној болници, у Бечу. Кад оздравих, затворише ме у тамницу. Десет мјесеца чекао сам суђење, па ме осудише на смрт, да будем пушкаран пред пуком војске.

— Па ти опростише живот?

— Да. Пошто ме изведоше, да ме погубе, стаде преда ме пуковник, овај исти што је сад у Котору, па рече: — „На првом мјесту, стога што си од куће, која је увијек била вјерна цару, која је њему дала много добријех службеника; па стога што ти се одбија на младост, доносим ти цареву милост! Нећеш срамно погинути, као што си заслужио, него ћеш, под оштрим надзором, служити као солдат-осуђеник дванаест година!“ ... Тако сам ето робовао пет година, — једну у Бечу, двије у Варадину, једну у Загребу, пошљедњу у Котору! Срећом, био сам у граничарском пуку, међу добрим момцима ваше крви, од којих научих ваш језик, а

помало и писмо. Најзад, јутрос ми пође за руком да учиним на што сам се одавно спремао, — умакох из града, онога часа, кад се отвори капија, кад силан свијет нагрну у град! Бјеше ми добар пријатељ набавио фес и капутину, те прођох неопажен. Кад се већ дохватих ломнога пута, био сам сигуран, а кад пријеђох границу, нијесам већ хитао, но сам чекао неће ли ко наићи, да ме упути. И цијелог дана чеках узалуд, докле ви не наиђосте!

— Јунак, Бога ми! И од куће и јунак! викну Мргуд.

Милица бјеше пришла к њима, да их послужи вином, па, не хтјевши прекидати Јанка, остаде цијело вријеме иза Крцуна, наслонивши руку на његово раме. Кад Јанко заврши, она пружи чашу Мргуду. Пошто се обредише, рећи ће Пуро Мијушков:

— Јȁ, по Богу дијете, тако млад, а толико си препатио и чуда доживио! Колико ти је сад година?

— Двадесет трећа!

Опет наста дуг тајац, који прекиде Стево Бојов:

— А да су те по несрећи јутрос ухватили, би ли те убили?

— Сигурно, поврну ускок, осмијехнув се и махнув руком.

Мргуд Шутов загледа се значајно у кнеза. Пошто га је дуго тако посматрао, запита:

— А да, Бога ти, кнеже Драго, шта ти мислиш с овијем чојком?

— Мислим га одвести господару, на Васиљев дан. И без тога бјех наумио поћи горе тога дана.

— Лијепо, ваистину! прихвати старац. А мни ли он остати онамо, што ли?

— Како га је год воља, стрико! Ја сам му отворио своју кућу, не за ову ноћ, ни за овијех осам дана, но ако ће до вијека!

— Е, то ти личи, синовче! Томе сам се надâ! Фала ти што нас и у томе подичи! Теби је, поврх чојства, Бог дâ и имаћа, те можеш и дијелити и дочекати и помоћи, и ти то све чиниш, валај обилато! Е фала ти у име цијелог браства што тако дочека овога кућића и страдаоца!

Јанку се завртјеше сузе.

Старац настави:

— А сад ја, као најстарији по годинама, као отац што бих вам свијема могао бити, ја бих рекао да њешто учинимо.

— Реци, стрико! повлади кнез.

— Нека опрости ови ђетић, али ако је од веље куће, он је у Црној Гори прогнаник, празнов, нејачица, сирак, без одбране и заплећа, те га свака рђа може надгорњати! Је ли тако?

— Истина је! викнуше сви.

— Зато бих ја рекао, да га примимо у наше браство, ако хоће! Да посад буде наш брат! Да слави наше крсно име, да гинемо за њ, ако устреба, и он за нас; да му се зна огњиште и гроб, да му се натрага из-

једначи с нашом, ако је узима! Пристајете ли?

— Пристајемо, гракнуше сви.

— А ти, Јанко, шта на то кажеш? запита га кнез.

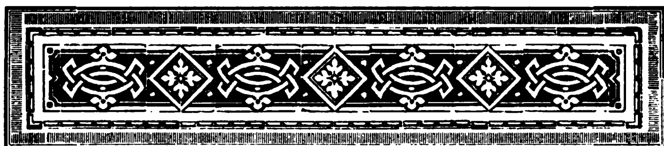
Јанко, блијед од узрујаности, устаде, приђе Мргуду, узе његову тврду, разргаљену руку и пољуби је.

Кнез устаде вичући:

— Нека нам је срећан нови брат!

Сви поустајаше и пољубише се с њим. Пошљедња се с њим пољуби Милица.

V

Кад Јанко отвори очи, засијени га мутна свјетлост са стране. Бјеху два прозорка, на којима, мјесто стакала, бјеху разапете јагњеће коже. На таваници бјеху необојене греде и даске, кроз које је пирило. До његова кревета бјеше други, сличан, од буковине, просто отесан, испуњен сламом, застрт пустином. Између кревета бјеше голем ковчег, озго углачан, сприједа ишаран резовима; на ближем рогљу лежаху његове хаљине, на другом њека гука покривена струком. Три стијене собичка не бјеху окречене, те се видјело неједнако, нетесано камење, околишено малтером; четврта страна, према њему, бјеше пријебој од дасака, на коме је била оружница, а са страна вишаху хаљине.

Јанко посматраше око себе, па уздахну, извуче руку испод пустине и притиште дланом ледено чело. И ако је спавао у један душак најмање пет шест часова, ипак осјећаше да је неодморен. По глави му се врзи-

јаху трагови од чуднијех, неугоднијех снова. Мало по мало, почеше се будити утисци обрнутијем редом, почињући од пошљедњих. Сјети се да су он и кнез Драго легли иза поноћи, да је кнез, гасећи лојану свијећу, рекао: „Ја ћу уранити у цркву, а ти, Јанко, спавај до ручка!“ Прије тога, прије него што пођоше на лијегање, сјети се љубљења с брственицима, са својим браственицима! Особито му један од тијех пољубаца остави трага у души. Сјети се причања свога и њихова, особито му угодно би̑ опоменувши се, како он високо порасте пред њиховијем очима, кад дознадоше, да је и он гледао смрти у очи! То га је, доиста, и увело у братство. Не чујући никаква шума, помисли да су домаћи у цркви. Тада му изиде пред очи поп Марко. Насмија се замишљајући га у одежди и с кадионицом у руци, — тога попа који је ко ти га зна колико глава одсјекао! Јанку се наметну поређење тога попа са свјема осталијема, које је познавао, почињући од свога домаћега патера. Каква голема, управо невјеројатна разлика! Не само ни трага преподобности, намјештању и неприродној понизности латинских свећеника, не само што је тај црногорски поп по спољашности једнак с осталијем Црногорцима, него је и у свему и по свему као и они! Шта више, по свој прилици, попови су бирани људи и од њих се тражи, да предњаче у јунаштву!... Та и владика је предњачио у јуришању на француске шанчеве! Чудна појава тај вла-

дика на коњу, са сабљом у руци, с крстом у другој, — та то је пуни средњи вијек! Па онда, по ономе што бјеше разабрао од Граничарâ, замишљаше, да је владика црногорски самодржац, који влада у правом смислу ријечи, који има свој двор и дворане и гарду и доглавнике, ма како то скромно било, а оно сада дознаде, да је владика у вријеме мира скроман богомољац, који живи у манастиру, који готово нема никакве свјетске власти. Сјети се онијех ријечи старога Мргуда, како су Црногорци у вријеме Малог Шћепана глобили владике Саву и Василија! Узели им, вели, стотину волова! Ко је био тај цар Шћепан? Ко је био онај други, загонетни абат Долћи? Какви су то каваљери светога Ђорђа, најзнатнијег војног одличја у Јевропи, о која сè отимају велике војсковође!? Ту на томе пољицу, у тој котлини планинској, по свој прилици, у овакој кући имају два!

Дође му пред очи стари Мргуд Шутов, у коме се оличило готово стотину година прошлости црногорске, вијек саме борбе и патње! Старац у причању никако не умијаше приказати језгровито њеку цјелину, него све одломке, а и те с бескрајнијем уводима и кићењем. И све што се у његову дугу вијеку догађало око њега остави у њему површна трага! Каква разлика између њега и Стевана Бајова, чије би причање, готово од ријечи до ријечи, могао написати, па да остане као лијепа страница повијести. Дакле

млађи нараштај је умно напреднији, а најмлађи, оличен у Крцуну Сердареву, још развијенији.

То се врзло по глави Јанковој, који једнако непомично лежаше. Све што доживје те ноћи, бјеше у главном боље него што се могао надати, али, за чудо, кад се већ уморен од размишљања предаде самом осјећању, обузе га сјета. Бјеше му као топцу, који се спасао на какво пусто острвце, гдје је слаб изглед на скору помоћ, те, након прве радости, настаје страх од мрачне будућности. Али младост хоће своје право на живот и на срећу; потиснута нада појави се и оснажи се брзо, те Јанко поче назирати себе у будућности као вриједна, корисна служитеља владичина, као спремна и храбра члана црногорске војске! Да ако не буде пошљедњи у новој отаџбини!

Али послије те тренутне плиме надања настаде одмах ослека очајања. Ненадно, као иза засједе, обузе га чежња за сестром, за ујаком, за пријатељима од дјетињства, за свијем онијем што бјеше саставни, нераздвојни дио његове младости! Зар растати се за навијек! Па то је што и умријети!

Срце му се стиште од помисли да више неће видјети своју драгу Лудмилу, свога зета, њихово дијете, које носи његово име! И кад је бјежао уз которске стране, мислио је на њих с болом у души, али тада, на кревету, први пут осјети свом силином губитак. Дотле је био с њима у преписци, а

сад ће се то морати прекинути! Да им бар може јавити, е је жив и здрав, али писмо би било устављено у Котору!... Пошто је дуго размишљао о томе, опет наиђе зрачак надања, сину му једна мисао. У Дубровнику је једна чешка чета тобџиска; неће, ваљада, бити тешко по њеком послати писмо на дубровачку пошту; наћи ће се, ваљада, и њеки од трговаца которских, какав пријатељ црногорски, на кога би могао стићи одговор. Он стаде смишљати, шта ће им већ с Његуша за први мах јавити, колико невјеровнијех, оригиналнијех ствари, — та за њих сасвијем нов свијет! Раздрага се замишљајући с каквом ће радосном испитљивошћу његова драга Лудмила и ујак Вацлав и зет Андрија судија, најбољи пријатељ његов од дјетињства, читати његова писма, како ће их хранити да их доцније мали Јан наслиједи!...

Дрвене стубе што изводе у камару почеше шкрипати под њечијим корацима. Јанко сједе и дохвати часовник. Бјеше око седам. Њеко лагано отвори врата и промоли се глава Крцунова. Обојица се насмијаше.

— Добро јутро, Јанко! Христос се роди! назва весело младић и пољуби се с њим... Реци: „Ваистину роди!“

— Ваистину роди! понови Јанко, смијући се такође... Тај сам поздрав већ знао, научио га од Граничара!

— А сад хоћеш ли устајати, да ручаш? Доље те чекају!

Јанко се маши својих хаљина, али га

Крцун устави и брзо разви струку на ковчегу, па поче редом одвајати: гуњ, грудњак, ремик и кесе од фишека, кожни силав, појас, подвезе, димлије, докољенице, обојке и опанке! Све је одијело било ново, од домаћег бијелог сукна, опточено црним гајтаном. Пружајући му докољенице и показујући му како се заковчавају, Крцун започе:

— Нећемо да те већ гледамо у солдатским хаљинама, но хоћемо да се сасвијем поцрногорчиш! Ȁко чизме можеш задр̂жати, јер је снијег до кољена. Једва начинисмо пртину до цркве!

— А зар је већ служба свршила? пита Јанко смијући се колико прерушивању, толико и томе што му опет дође пред очи поп Марко у одежди!

— Свршила, ја!.. Ево овако, сад ћерај до горе, заковчавај...

— И неће бити друге службе данас?

— На што друга!? Напојали смо се Бога од прије зоре до сад!

— Бјеху ли у цркви сви из куће?

— Нико осим кнеза. Пристав је имао посла око пецива. Ја сам им ове године полажајник. Сутра иду женске. Хајд сад умиј се. Ја ћу ти посути! Ено воде пред вратима.

Јанко обувен и у димлијама изађе и опра се. Остало је брзо ишло, осем што на крају бјеше кубуре и смијеха са силајем и појасом! Најзад Јанко натаче свој фес и удјену леденицу за појас. Крцун га посматраше са задовољством.

— Е валај си згодан Катуњанин! Као да си никао и растао међу нама!

— Може бити на око, али ко зна какав сам по срцу?

— Кад си ти у осамнаестој години кадар био ускочити међу Французе и бити се, нећеш бити пошљеђњи ни међу нама!... Збиља, ти си ускок по други пут!?

Домаћи дочекаше Јанка с узвицима, и сви се мирбожаше с њим. Кнез му даде нафору, па је подијели и осталијема. Напише се ракије, па се Крцун опрости. Њих двојица сједоше за велики букови сто, који је био даље од огњишта, на коме бјеху искресана пецива. Донесоше им пиринча кувана, сухе брављетине и сланине. Пошто једоше, започеше разговор. Дође ријеч на Русију. Јанко запита:

— Како је сад владика с Русијом?

— Никако, рече кнез. Прекидоше му давати онијех хиљаду дуката на годину, што је још цар Павао одредио био!

— А зна ли се зашто то?

— Знам толико, да је то работа њеких наших главара, а како су и што су сплели не знам! То ће ти најбоље умјети испричати брат владичин, Саво Марков, кад се с њим састанеш!

— Па од чега живи владика?

— А манастир има своје земље, шуме и стоке. Од тога би било владици на претек, да није навикао помагати сиротињи и да не треба куповати џебану.

— А Црногорци не плаћају порез?

— Не. Прије деветнаест година, послије боја код Спужа, сазва владика главарски збор на Цетиње и ту се договоре и начине закон, да се по закону свако зло трijеби, да се у свакоме племену суди, да се убијце убијају, да свака кућа даје порезе на годину по шездесет динара, а то је тридесет ћесарских крајцара, од чега би се набављала џебана, плаћао владика и судије! Одредише да се тај новац купи о Малом Госпођину дне. Кад дође први рок, не дâ нико ни аспре! „Не дамо харача!“ рекоше Црногорци. „Ако ћемо га давати, даваћемо га Турцима, па с њима у миру живјети!“ Послије седам година опет је владика скупио главаре због исте ствари и опет начинише закон, бољи и већи од првога, али ништа не поможе. Народ гракну: „Ето сад владика прима благо од Русије, па доста и њему и нама!“ Сад, послије овога несрећнога рата, није ни мислити о томе! Племена се закрвила. Али већ сви видимо, да се нема куд више, но да треба реда и стеге. О томе ће се вијећати на Цетињу, сад о Васиљеву дне.

Ускок изиде из куће. Снијег падаше једнако крупнијем меким пахуљицама кроз топал ваздух. У дворишту бјеху с обје стране читави брегови, а средином иђаше пртина од кутњега прага до дворишнијех врата. Јанко изиде на улицу и застаде окренут браственијем кућама. На двадесет корака десно бјеше прва кућа, па на десет од ње,

лијево, друга; осталијех шест једва се назираху кроза снијег, а не бјеху у врстама, него растркане. Све су биле ниске, под сламенијем крововима, све ограђене сухомеђама; управо у свакоме том дворишту бјеху по двије, три зграде: једна главна, кућа, а остало staje, или кујне. Из свијех кровова дизаху се димови, а не чујаше се ни једнога гласа; стока сита, пси сити, одмараху се. Јанку с лијеве стране дизаше се кршевито брдо, које заклањаше браство од сјевера; с десне стране бјеше дугачак хумак, који заклањаше видик на поље; састраг се ширила увала и бјеше видјети по које дрво; спријед наслућиваше дио поља. Кроз снијег летијаху вране и гавранови и бјеласаше се Ловћен.

Јанко се сјетно насмијеши вољи судбине, која га осуди да му у тој планинској котлини, у насељењу првобитну, сиромашну, међу чуднијем, сувише необичнијем свијетом, њему, племићу од старине, рођену у древном двору, у питомој земљи, гајену за свјетски живот, буде нови завичај и по свој прилици гроб! Насмијеши се помислив, да је и он браственик, члан племена, Црногорац; насмијеши се сјећајући се својих дјетињских, па младићких тежња и идеала и сукоба њихова с крутом збиљом. Да је Јанко знао, да у тај час, на томе истоме пољу, у другоме браству, у колијевци плакаше дијете, које ће доцније, као највећи српски пјесник, дивно изказати ту сјету живовања, то немилосрђе природе, бива: да је човјек жртва

слијепијех сила, да је „сламка међу вихорове", да је свијет „тиран тиранину а камо ли души благородној!".,.

Јанко се трже од гласине кнежеве, чије кораке и не чу по снијегу:

— А ти гледаш наше дворове и подворнице, Јанко? Видје ли још гдје по свијету оваког богаства и раскоша!

— Та има сиромаштва свуда, али, по души, тешко да има гдје вишег и мање заслуженог! Рецимо, да си ти и твоји старији рођаци ма у којој другој земљи, као стари, измучени ратници, имали бисте њеку помоћ од државе!

— Знам ја то, Јанко! Знам ја да би право било да нам Русија даје по њеколико дуката на годину, да купимо који багаш жита, али шта можеш! Ето си чуо, да узеше и владици!... Али свеједно, најпослије! Најмање је смрти од глади! Ако се сад смиримо међу собом, као што се надам, биће опет плијена доста. Турска је земља остала!... А сада да ти покажем наше куће. Ова прва је старог Мргуда Шутова; она друга попа Марка Пунишина; за њом је најближа Стева Бајова; па је Крцунова; па Пура Перова; па Стијепа Мркова; па Мирка Јокашева; па Маркише Стевова! Као што си видио, има нас двадесет и пет пушака, а сад си се и ти придао, те нас је двадесет и шест добријех пушака! Ми смо најјаче браство у племену. Не бојимо се никога до Бога. Ја сам кнез, а Рако Мргудов је барјактар; главарство

нам је и једном и другом од старијех остало. Ја имам унука, а он два синчића, па ако Бог хтједне и наша ће натрага бити главарска; а ако Бог буде судио, да се нас двојица истражимо, истрага ће бити добра, јер има ријеч: „боља је добра истрага, него рђава натрага!“ А ако Бог дâ те се ожениш, скочићемо сви, дићи ћемо ти мало куће, помоћи ћемо ти колико можемо, као своме брату. Јер, треба да знаш, и ако у Црној Гори има зла свакојега и нереда великога, има, ваистину, и добра, каква нема, може бити, у бијеломе свијету, — има љубави братске и слоге у брству! Живимо и гинемо један за другога, дијелимо добро и зло, па се свакоме чини, да има девет живота, а не један!

— Дакле ти збиља мислиш, да би то могло бити, — то, да се ја оженим!? пита Јанко смијући се.

— Зашто не, ђетићу? Како не? Нијеси калуђер, хвала Богу! Зар не би гријехота и штета била да такав ђетић од такве куће, а сад још од оваког браства, нема порода? Тога у нас нема, — то би било грдило да човјек остане неожењен. Оженити се, него како. Наћи ћемо ти дјевојку од добре куће!

— Али ако ја останем код владике?

— Па што? Нећеш се, ваљада, закалуђерити? Ти можеш служити владику, а имати своје огњиште, своју стопаницу и дјечицу као и други људи!

— Како би било, кнеже, да ја сад за*ђем, да* походим редом браственике.

— Било би лијепо и свима веома мило! И по томе се види, да си кућић и чојковић! Иди, Јанко, сине, обиђи их све редом! Чим пријеђеш праг, лијепо назови: „Христос се роди!“ Пољуби се са сваким и реци: „Мир божји!“ И препоручујем ти, да не браниш женскима, да ти руку љубе. Ти си сада једна пушка наша, па није лијепо, да им не допушташ да те стимавају! Ја не могу с тобом, — знаш ја сам њихов највећи главар, па је у реду да најприје они к мени сви дођу на данашњи дан. Оно синоћ, оно већ бјеше друга работа! Хајде збогом!

Јанко отиде к Мргуду. И двориште и кућа бјеху мањи од кнежеве, иначе бјеше велика сличност у свему. Сви домаћи сјеђаху око огњишта кад он уђе. Стари барјактар, пољубивши се с њим, викну:

— Виђи ђавола ђетињег, виђи га само у нашким хаљинама! Јест соко, овај наш нови брат!

— Згодан, ваистину! прихвати Рако.

Рако имађаше жену и два синчића и кћер Анђу, као што видјесмо, већ испрошену. У кући још бјеше удовица Маре, снаха Ракова, с јединoм кћерју, старијом од Анђе. Та дјевојка бјеше још у колијевци вјерена с њеким Залажанином, који погибе под Новијем, у боју против Французâ, па ће се тешко ко наћи да је узме. Разговор се поведе о томе обичају црногорском, — о вјеривању дјеце. Рако рече Јанку, да је и вла-

дика противан томе, да једнако настоји да то искоријени, али да није прилике е ће успјети. На своје велико чудо Јанко ту дознаде, да је и Милица кнежева тако вјерена с једнијем Цуцом, али да се о томе живо ради, да се вјеридба развргне, јер је Цуца готово богаљ и „суклата“. Сви су браственици зато, да се вјеридба развргне, само Крстиња не попушта, а кнез се поводи за њом. У даљем разговору дознаде, да се Мргуд три пута женио: прву је жену пустио, јер бјеше нероткиња; другу оте од жива мужа, њеког Ћеклића, и због те отмице погибе му брат. Она му роди Рака и умрије на пречац. Трећа је била од Мартиновића из Бајица; та му је родила четворо дјеце, али сва помријеше, па она свисну за њима, још млада.

Код попа Марка нађе Јанко више реда и чистоте. Попадија Гојача скува му каву, те, и ако бјеше зачињена медом, бјеше прва добра што је попи. Поп му исприча, како су га у племену често наговарали, да отјера Гојачу, зато што је нероткиња, али ни један браственик му то не свјетова, јер је сви пазе, зато што је добра и паметна.

Код Стева Бајова опет заподјенуше разговор о ратовању Француза. Јанко је морао испричати све што је знао о Наполеону, о његову првом браку и другом, о заточењу на Елби. Јанко не могаше очију одвојити од Маркише Стевова и његове Горде. Љепшега *пара није* се могло замислити. Стево је имао

још два старија сина, који погибоше, један неожењен, а другога се удовица преудаде, оставивши свекру двоје дјеце, од десет и дванаест година. Ту још дознаде, да су послије кнеза најимућнији Мргуд и он (Стево); да су остали средњег стања, а најсиромашнији да је Стијепо Мрков.

Крцун дочека Јанка с пуцњавом и још поигра са̂м по кући. Мати му, Стане, бјеше још млада, прикладна и весела жена. Она од прве рече Јанку: „Ето вас као два бијеса, али до другога Божића да се оба ожените! Овај мој јутрос ми рече: „Пека, нано, имам ја сада друга, при коме ми је све остало ништа! Ако ће се он женити и ја ћу!“ Чујеш ти те работе! Већ без тебе не може ни на то помишљати! Ја му рекох: „Кад ти је већ толико у срцу, а ви се побратимите!“ А он вели, а право вели: „Бог с тобом, нано, нијесмо ли већ браћа! Како се браћа могу братимити?““

Стане имађаше још два синчића, Ђузу и Рама, два красна дјечка, који одмах прионуше уз Јанка и који први у братству видјеше шта је у оној златној кутији, што вишаше уз Јанков часовник. „Иконица!“ викну Рамо, кад на његову молбу Јанко притисну чивӣцу, те одскочи поклопац. Све четворо видјеше сличицу, попрсје женско. Бјеше плава, бујне косе, великих очију, малијех уста, у ружичастој хаљини.

— То ми је сестра, рече ускок.

— Види се господски сој, рече Крцун.

— Аох, дивна ли је! дода мати Је ли удата?

— Јест, има двије године, за мога најбољег пријатеља, који је сад судија у једној вароши, близу нашега села.

Крцун рече матери:

— Причао сам ти јутрос све што су радили с њим и са сестром онај њихов поп и старији брат и отац! Нâко не каза нам, Јанко, је ли ти ожењен старији брат?

— Јест. Оженио се баш онда кад сам ја лежао од ране. Нашли су му врло богату дјевојку.

— А ваше је цијело село? пита Крцун.

— Није, али је већи дио.

— Је ли колико ваше имање? пита жена. Биће колико све наше поље?

— Не знам, одговори Јанко смијући се. Биће тако!

— А пошто све припада најстаријем брату, чим би ти живио да остаде онамо? пита Крцун.

— Давао би ми брат годишње хиљаду, хиљаду и пет стотина, двије хиљаде фиорина, како би одредио суд.

— До вијека?

— До вијека.

— Тако, ако брат буде имао мушке дјеце, најстарији ће га све допасти?

— Тако, све с кољена на кољено.

— Боже, свашта ли има у свијету! рече Стане. У нас дјеца мушка све дијеле.

— Тако је и право.

— А је ли што сестри отац дао? пита Крцун.

— Јест, двадесет хиљада, једном за вазда.

— Куку! учини Стане. То је благо велико! Што она не би послала коју хиљаду?

— Она би дала половину тога, да ме само види! Докле сам био на робији, слала ми је шездесет фиорина на мјесец; више нијесам хтио, јер ми није требало! Њен је човјек осредњег стања, осим своје плате има мало имање.

— Које би у нашој земљи било велико, ја мним, дода Крцун... Дај Боже вијека и здравља, наћи ће се начина да јој се јавиш.

— То ми је велика брига, управо једина! рече Јанко. Надам се, да ће ми у томе владика помоћи!

Заподјенуше разговор о владици. Јанко понови Крцуну што је питао кнеза, пашто Крцун започе:

— Ваистину, знам и ја зашто су у Русији љути на владику. Чуо си синоћ помињати име Приморца архимандрита Вучетића, којега су Бокељи с још тројицом слали да умоли цара, да се Бока сједини са Црном Гором? Е, тога истога архимандрита слали су владика и наши главари у Русију, још за вријеме цара Павла, да однесе цару молбу да даје владици њеку помоћ, пашто је, као што знаш, цар одлучио, да даје на годину хиљаду дуката. Сад, је ли тај Вучетић тражио дио од тога, или бјеше што друго увр-

тио у главу, не знам, тек он, а кажу и гувернадур обиједише и владику у Русији, да не мари за цркву, да је по наговору свога писара Долћија наумио продати Црну Гору Французима, и ко ти га зна што још! Онамо приме то за готово, те све владике руске саставе једно грдно писмо против нашега владике, и то писмо пошаљу по ђенералу Ивелићу. Овај не изиде горе, већ остаде у Котору, па у друштву с Вучетићем стане призивати главаре црногорске и брдске и читати им оно грдно писмо, у коме се тражило да свргну владику, па да изаберу другог! Разумије се, главари се скупе код владике и начине оштар одговор руским владикама, — одговорише им нека они попују у својој кући и гледају своју дужност, а да се за нас не брину, јер смо ми гинули за своју вјеру четири стотине година, а наш владика да је за нас добар, као што бјеху и пређашњи од његове куће: Сава, Василије и Данило! Оштро, оштро им отписаше, — чуваше им образ, као и они нашему! Препис тога писма има Саво Марков, — не заборави да га прочиташ! Кад цар разабра како су се Црногорци расрдили, нареди своме конзулу у Дубровнику да их утиша. Конзул дође, те овамо, онамо, забашури ствар и још тобоже измири владику са Ивелићем и Вучетићем, али, тајно од владике, несрећног писара смакоше! Кнез све то зна, а, да-ти, не хтједе да баш од њега чујеш!

— А ко бјеше тај писар?

— Бјеше, брате, човјек из свијета, њеки веле из Дубровника, латински поп, кажу врло учеван и поштен и предан владици. Они се познаше и спријатељише, кад је владика први пут ишао у Русију... То је било,.. чек' да срачунамо. Од смрти владике Саве има сад тридесет и четири године; тада је садашњи владика отишао у Сријем, да се завладичи, и тек након двије године завладичише га! Из Сријема владика отиде у Беч, да набави џебане, јер чуо бјеше да је скадарски везир Махмут-паша Бушатлија наумио ударити на нас. Не могући у Бечу ништа учинити, пише у Русију, своме пријатељу, њеком ђенералу Зорићу, Србину. Овај га позове к себи. Владика пође и поведе са собом тога Долћија, коме бјеше име Франо. Тада је у Русији владала Јекатерина царица, која је, кажу, само оно радила, што је желио књаз Потемкин. Тај је књаз мрзио на Зорића, а због њега и на све Србе! Долћи се састајао с књазом и толико му се свидио, да га је устављао да остане у Русији, да га начини великим главаром. А Долћи да је одговорио: „Ја не тражим ништа за себе, него за владику црногорскога, чији народ вазда устаје на Турке, кад ви с Турском заратите!“ На то Потемкин заповједи, да се смјеста прогнају из Русије и владика и Долћи!

— Чудне ствари! рече Јанко. А послије тога ипак владика остаде вјеран Русији?

— Остаде, разумије се! рече Крцун. Образ не дâ друкчије, — наша је вјера!

— А реци ми, молим те, шта је управо гувернадур, каква је он власт?

— А чуо си већ, да је у њега половина печата, а половина у владике, па кад они саставе обје половине и ударе печат, онда је свршено.

— Шта је свршено?

— А оно што су одлучили сви главари, у име свијех племена, рецимо, мир или рат, или умир између браства, као што ће сад бити о новој години!

— И што још? Какву још власт има гувернадур?

— А куд ћеш више? Он је највећи главар, послије владике први! То је постало у старо вријеме, кад је дужд владао у Приморју; он је тражио да поред владике буде још један главар, те да њих двојица, у име Црне Горе, говоре с дуждом, кад треба што. Гувернадурство је најприје било у кући Вукотића на Чеву, па га Вукотићи продадоше Радоњићима за стотину цекина!

— Гле, и то је могло бити! рече смијући се Јанко. А реци ми, молим те, какав је човјек овај садашњи гувернадур, — како му је име?

— Вуко Станков! Као најкрвавији јунак и најпаметнији вођ у рату, нȃко што је грамзив, задрт и што мрзи владику и кућу Петровића. Он би хтио владику, којим би могао обртати по својој вољи. Али најгоре је што се мисли, да је шуровао с ћесаровцима и канда је једном ходио у Беч.

Крцун додаде нижим гласом:

— Зато се сад ради око тога, да га се ослободимо, те да више не буде гувернадурства, но да цио печат буде у владичинијем рукама! Али то ти држи у себи, не показуј никако да што знаш о томе, не говори ни с ким о томе!

— А хоћеш ли и ти, Крцуне, с нама на Цетиње, са мном и с кнезом?

— Хоћу, ако Бог дâ! Вријеме је већ. Од Тројичина дне нијесам био, а тада као и да нијесам био, јер из манастира не смједох никуда, бојећи се да ме не убију Бајице? Да знаш само куда сам залазио, докле стигох у манастир!

— Ко су Бајице?

— Велико браство на цетињском пољу.

— А зашто да те убију?

— Зато што смо се били ми Његуши и Бајице ето све до прије петнаест дана! Но овога пута није било велике погибије, јер ми немамо нâко три рањена, а они два мртва и четири рањена! Овога пута с обје стране нијесу се мијешали ни главари, ни старији људи, него само ми момчадија!

— А због чега се бисте?

— Ето, да је њихов сердар Ђико рекао, да су се они боље поднијели на Дебелом Бријегу но ми!

— Па зато!?

— Е, па то није мала ствар! Грдно је то, кад се њечије јунаштво смањује.

— Па ти нијеси био у томе боју!

— Како сам могао бити, чо̂че, кад бијах тада дијете!? Али то се не гледа! Била су моја браћа! И прије сто година ми смо били, и послије сто година ми ћемо бити!

— Тако је, — разумијем! поправи Јанко. Дакле, ти велиш, то су ситнице. Кад вас је два мртва и седам рањенијех!?

— Па ситнице, но што? Пошто је Махмут-паша харао Црну Гору[1], закрве се Чевљани с нашим племеном и Ћеклићима, те овај исти владика, који тада тек бјеше настао, мирио их је и умирио за шездесет и четири главе!

— Ух, страхоте! рече Јанко. А'зар ти, Крцуне, не видиш колико је то зло?

— Видим, пошто размислим, али се онда не мисли, онда, кад човјека понесе!

— А шта ти управо радиш код владике, зашто си му потребан?

— Носим његова писма и поруке у наше племе, кад устреба; пратим га кад куда изиде; а главно је, што слушам његов наук! Има нас од свакога племена по један, по два!

— А кога још има уз владику?

— Имају два калуђера, ђакон, седам осам ђака и момци.

— А нема писара?

— Главни је писар ђакон Иво, а кад устреба пишу и калуђери.

Јанко погледа на часовник:

---

[1] 1785.

— Ја се дуго задржах код тебе, а треба да свратим још у толико кућа. У колико још!? запита устајући.

— Код Пура Перова, Стијепа Мркова, Мирка Јокашева и Маркише Стевова. Ја ћу к њима с тобом, јер ја сам најмлађи од свијех домаћина. Само ме ти сачекај код Пура, док ја часком обиђем дједа Мргуда, стрика попа и стрика Стева Бајова.

Изидоше заједно, па се расташе.

Пуро Перов имао је само сина Пера Пурова и два синовца већ стасала: Драга и Ђура Машова, којима отац одавно погибе. Као што видјесмо, Перо бјеше ожењен, а жена му Киће немађаше више од шеснаест година! Пуро је био мучаљив човјек, што је ријеткост међу Црногорцима и бјеше здрав као дријен, — пуцаше од једрине! Домаћица му, Живана, бјеше му сушта супротност, висока, суха, болешљива.

Одатле њих двојица отидоше ка Ћором весељаку, уз кога се смијаху више од часа. Његова жена Бела бјеше још виша од Живане, голема носа, погрбљена. Имађаху четири сина те лична младића: Грубана, Шћепа, Ивана и Миша. Онај мали Шуто Мирков, што је окретао пециво у кнеза, бјеше му синовац, сироче остало рано без родитеља.

Мирко Јокашев, удовац, најличнији од свију браственика, најзадружнији, имађаше седам синова, најстаријег за женидбу. О томе се и поведе разговор. Мирко му бјеше на-

мијенио њеку бајичку дјевојку, али је, због крви што леже међу та два браства, не могаше још испросити, него се надаше, да ће се то моћи свршити до поклада, ако се о Васиљеву дне учини умир на Цетињу, као што се надаху.

Најпослије се упутише ка Маркиши Стевову, о коме успут Крцун исприча ово:

— Маркиша се млад оженио, па кад му жена за пет година роди три кћери, он је отјера. Друга му роди двије кћери, те и њу отпусти. Најпослије и трећа му роди двије кћери! Тада разумједе, да је то судба и да не може ништа против ње! И тако ти остаде садашња, Кўса, и сада у кући седам кћери, Бога ми, свакојаких, и лијепијех и ружељавијех! Чућеш како ће их растјерати сад кад ми уђемо, јер их не трпи кад ко дође!

Заиста чим они назваше: „Христос се роди!“ Маркиша скочи и викну:

— Изласте, ђевојчине, брзо, рш!.. Ваистину роди!

Седам цура, једна за другом, искакаше мимо њих.

Куса је готовила цицвару. Обојица једоше цицваре..!

Бјеше давно превалило подне, кад се вратише. Упутише се кнежевој кући, али зачуше велику грају код Мргуда Шутова, те увратише и затекоше готово половину браства, међу осталијема и Милицу. Играше се оро. Сва их омладина дочека весело.

Послије игре, сви навалише на Крцуна, да пјева уз гусле. Он се дуго шчињао, али кад га и Јанко замоли, поче пјесму: како је босански везир писао црногорском владици, да му пошаље харач, још поврх тога „дванаест младијех ђевојака, све од дванаест до петнаест љета и сувише Белу Станишића“; ако ли све то не пошаље, куне му се вјером и имамом, скупиће силну војску и њом разурити Црну Гору. Владика скупи браћу Црногорце, прочита им књигу и запита их, шта мисле да се одговори на то? „Отпиши му,“ рекоше му они, „да Црна Гора не даје харача, но нека покуша да га са̂м узме. А мјесто дванаест дјевојака, пошаљи му дванаест рогова од овнова, а мјесто саме лијепе Беле, дванаест репова од вепрова!“ Тако је владика и урадио, а везир удари с војском и прође као и многи прије њега!... Јанко је с уживањем посматрао, како тај поносити одговор годи свима, како им је из дна душе, те је увјерен био, да би и они онога истога часа тако одговорили силнику!

Мргуд дода тумачење пјесми, исприча опширније догађај.

Момци жаљаху што је толики снијег нападао, иначе би гађали, метали се камена, утркивали се, скакали. Њеко предложи да скачу трупачке у кући, али се то не прими; други понуди, да се игра игра каква, „пазара“, или „мећеда“, или „вучења клипка“, или „прстена“, „крмаче“, „клиса“, „зеца“.

Већина бй за међеда. Објесише коноп с греде на греду и нађоше двије тољаге. Лабуд Маркишин сједе на коноп, па, ослањајући се на тољаге, прекрсти ноге и поче се цуљати. Друго момче стаде на два корака пред њега и викну: „Који си, мо̀ре, на коњу? Куд си се кренуо?“ Лабуд одговори: „Кренух у лов!“... „А коју би звијерку најрадије гађао?... „Међеда“... „А како си пошао на међеда ненаредан? Ето ти је коњ бос, нема ни узде, ни кускуна, ни колана!?“... „Сад ће све бити!“ одговори Лабуд, па одиже тољаге и хитро удари њима своје табане и рече: „Ево га поткована, нȁ!“ Другом опружи тољаге, па их приљуби и рече: „Ево га и зауздах!“... Трећом их састави иза себе, и додаде: „Ево и кускуна!“ Тада момче баци своју капу на под и викну: „Е, сад ево ти и међеда, па удри га!“ Лабуд, поштапајући се, примаче се, па час једном, час другом тољагом, стаде ударати по капи, уза смијање и халакање гомиле.

Велика хитрост и присебност треба играчу, да се у онијем покретима одржи у равнотежи! Сва забава и јест у очекивању, да ће се строваличи! Лабуд Стевов бјеше прави вјештак у тој игри. За њим изређа их се четири, пет, и већина их паде.

Кад им тога бй доста, почеше се играти заплетене игре „прстена“, при којој треба: прстен, марама и девет капа. Игра је дуго трајала, па се надиграни подвргоше различитијем казнама: једни се морадоше огарити‘

друге побједници бријаху иверовима, њеки су морали лајати, њеки скакати на једној нози, на њекима су „крижали дуван“, итд.

И старац Мргуд и бабе смијаху се као и омладина. То безазлено, здраво весеље обузе и Јанка. Бог зна кад, чак ваљада у дјетињству, смијао се тако и толико! А, с друге стране, већ и невјесте и дјевојке и дјеца понашаху се с њим каогод и с другим млађим бraственином, те се сваки час чуло: „Јанко! наш Јанко!“ Каква разлика за двадесет и четири часа, од кад се од загонетног „принципа“ прометну у „ускока“! Њему је то годило, од тога му бјеше топло око срца, и сваким начином настојаше, да их већма ослободи, да им постане што приснији! Између њега и Милице престаде зазор и снебивање, нити је коме од назочнијех на ум падало, да их сумњиво или испитљиво посматра, кад би се у разговору одвојили! Чак дође до разговора о Миличиној вјеридби; то је заподјенула попадија Гојача, одвојивши се с њима двома. Попадија започе:

— Како ти се, Јанко, свиђа ова наша Милица?

— Као красна дјевојка, одговори он.

Гојача загрливши Милицу, која порумење, настави:

— Нека што је од соја и згодна, но је паметна и чистуница и вриједна и срца милостива!...

Милица рече:

— Нека, стрино, молим те! Што ме толико хвалиш, као да ће ми Јанко проводаџисати!

— А ко зна! рече попадија онијем изразом невина лукавства, каква у њеним приликама могу имати чедне жене... Ко зна све што може бити још! Ти си чуо да је ова наша цура вјерена?

— Чуо сам, одговори Јанко

— И шта још?

Милица побјеже.

— И што си још чуо? настави Гојача.

— Као да брство није задовољно.

— Ками је задовољно! И ти си од брства, па је право да знаш сву истину. Милица је вјерена још у колијевци са сином цуцког барјактара, Радоја Драгојева. Радоје бјеше као најбољи Цуца, а бјеше још од најбољих пријатеља нашега кнеза. Једном у боју кнез га је изнио рањена, а бјеше сила људска, ништа мањи од кнеза! Има и пјесма о томе! Елем како бјеху оба ожењена, а баш те године роди се Милица, а Радоје већ имађаше мушко дијете од четири године, вјериште ту дјецу, по старинском обичају. Радоје погибе биће десетак година. Син му Кићун жив је, али се не уврже на оца, но је ситан, сметен, рђица, каквијех је, срећом, мало у овијем горама! Да смишљаш створење у свему и по свему неналик на оца и на свој род, вјеруј не би га смислио такога, као што је тај Кићун Радојев! Помисли само то, да барјактарство није прешло

на њега, но на млађега му брата, — не дадоше му га његови рођени браственици!

— Па шта ће бити, најпослије?

— Због таке работе било би крви у другим приликама, а, да-ти, због сметенога Кићуна неће! Нека му даду барјак, па ћемо му дати Милицу! То тако кажемо, јер знамо да неће бити! А о Ђурђеву дне ствар мора бити начисто, јер је вријеме Милици да се удоми... Чим се чује да је слободна, навалиће просиоци...

Међу људима бјеше се заврзла жестока распра око њечега. Зовнуше Јанка. Крцун му рече:

— Ево да ти пресудиш! Ти доиста умијеш се сјећи?

— Како сјећи?

— Сабљом, или ножем, када би те ко напао, или ти кога! Је ли да је то вјештина?

— Још каква! одговори Јанко смијући се.

— Е, а њеки од овијех кажу, да та вјештина не помаже ништа, јер, веле, није помогла ономе, што га посјече Стијепо Мрков и оној двојици што их посјече Јоко Стијепов Петровић и многима још, и то све официрима, којима црногорски јатагани одрубише главе! А ја сам опет од достине наших слушао, да многима не могоше ништа, него баш добише ране од њих!

— Једно је вјештина, а друго је срце, рече Јанко. Ономе ко је страшљив, слабо по-

мaже вјештина, а ономе ко је срчан, много она помаже!

— Тако ће и бити! потврди Рако Мргудов. Него сав овај разговор ишао је на то, да те на крају замолимо, да нам покажеш како се по науци сијече! Донеси, Вуко, два јатагана с оружнице!

— Нека те ђаволе ђетињи! викну стари Мргуд. Зар на Божић с новијем братом да се сијечете!?

Сви прснуше у смијех.

— А оно нађи који двије палице, па да се њима огледају мегданџије! дода Крцун.

Њеколико момчади потекоше да нађу палице.

— Сад ко ће се сјећи с Јанком? пита Крцун. Ја, занаго, нећу, јер ја вјерујем, да ће ме надгорњати! Ану, ти, Лабуде, који кажеш, да та вјештина не помаже!

— Ја, ваистину и хоћу! рече Лабуд.

Рако изједначи палице и предаде их мегданџијама. Они се раскорачише један према другом и укрстише. Сви остали и женске стадоше у наовитак око њих. Јанко спусти дрво и започе:

— Имају два начина. Један је да се боримо овако с мјеста, да се ни један не креће лијево или десно, напријед или натраг, осим што је слободно повијати се. Други је, да се оба противника мичу по вољи, да заскачу, или иду напријед, или натрашке, како год хоће!

— Ја ћу да заскачем, вели Лабуд. То је по црногорски!

— Али у овој тјескоби то не може бити! Могли бисмо коме избити око, или би се нас један могао нагрдити!

— Добро, сјецимо се стојећке. Држ' се! Оде глава!.... Збиља, шта ће ово бити? Како ћу?

— Удри ти мене, или боди, како год хоћеш, ја ћу се само бранити!

— Нећу, ни дао Бог! Ово је, да-ти, шала!

— Нећеш ни ако узоћеш, дода Крцун, да га подражи... Зато ти Јанко каже: „удри гдје хоћеш!" Ану, почињи већ! Сијеци, море, тијем љутијем мачем!

— Е, кад је тако, држ' се! викну Лабуд и започе ударати. Удараше с лијева, с десна, нагињаше се, повијаше се, облажаше да боцне Јанка, али му све бјеше узалуд! Сваки његов замах Јанко одбијаше лако, без напрезања, без жестине, само што би по некад малко мрднуо трупом. Првијех тренутака сви посматраху с највећом помњом, па се почеше чудити и уз Мргуда узвикивати: „Виђи ђавола! Виђи ти, молим те, ђавоље работе! Ђавоља је и та лацманска работа, као и свака!"... Најпослије захори се смијех и учесташе узвици: „А, удри, Лабуде, погани! Удри, мрцињашу! Удри! Удри! Урте! Хај соколе! Хај жабо!"... Грјешни Лабуд бјеше сав црвен као рак и крупне капи зноја избише му по лицу.

Најзад баци палицу и викну:

— Ласно је овако, али кад бих се баш добро ражљутио, кад бих кидисао, не вјерујем, да би му што помогла његова велика вјештина!

— Ану обиди се још једном с њим, па да он тебе удара, како он хоће! рече Крцун.

— То не ћемо, рече Јанко. За данас је доста. Лабуд, може бити, право има! Ја сам вјештији зато што сам се вјежбао, али друкчије то иде кад се и невјешт бори за свој живот!

Видећи како је Лабуду тешко, Крцун се ухвати с Јанком, али након неколико удараца прекидоше, јер уђоше сви старији браственици: кнез Драго, Маркиша Стевов, Мирко Јокашев, Стијепо Мрков, Пуро Перов, Стево Бајов и поп Марко.

Мргуд и Рако понудише вечером све госте; сви се нећкаху за њеколико, па старији посједаше за сто, а млађарија око огњишта. Јанко опази гдје се Гојача и Милица одвојише у угао. Крцун, сједнув до Јанка, пришапта му:

— Овако ти ми радимо! Данас ћемо оглодати Мргуда, сутра попа, па мене, па све редом, осим Стијепа Мркова, који се не би могао ни омрсити, да се сви не поревенамо.

— А јеси ли га дохранио мени, јеси! рече кнез Мргуду, који стави овнујско плеће пред њега.

— А да коме ћу? Лани си ми добро погодио све!

Кнез одсијече с плећа већи дио меса, па га стави у опћу здјелу, па стаде најлак откидати ситне залогаје и стаде питати домаћина:

— Ован је твој, то знам, но ми реци, какве бјеше длаке и рогова?

— Био је бйо, као снијег, на̂ко реп му при врху и ноге над папцима црне! Имао је рогове вилашасте.

— Врача ли се у вас у плеће, Јанко? запита Рако Мргудов.

— Не разумијем шта ме питаш! одговори ускок.

— Е сад ћеш разумјети!

Кнез добро оструга ножићем лопатицу од плећа; прегледа је озбиљнијем изразом са свију страна; премјери је прегнутијем палцем у дужину; диже је на више, на лијево, десно, према оку, па поче:

— Кутњи ти је стожер и ове године тврд! Ја̂рог жита, канда, биће доста, али сијена жље! Стока биће здрава, на̂ко се телад неће одржати! Кртоле, купуса, дувана на претек!... Е, сад видите и сами, поље је свуд по сриједи чисто, а по окрајцима крваво, — дакле бићемо се с њеким, али не жестоко! Има једна биљега, која ми није мила!

— Је ли гроб? пита Рако.

— Канда јест, али није младићки, — то посигурно није!

— Онда је мој! рече Мргуд смијући се.

Чудне ми штете! Као да ми одавно није вријеме путовати!...

— Вјерујете ли ви у та погађања? запита Јанко Крцуна.

— Вјерујемо кад погоде! Онда се свак сјети плећа и погађача, а ако се ништа не обистини, онда их се нико и не спомиње!...

Женске запјеваше. Људи заћуташе и закурњавише. Доцније Стево Маркишин отпјева једну уз гусле, па се разиђоше, јер сви бјеху сустали.

Напољу бјеше цибрина и снијег већ шкрипаше под њиховијем ногама. Небо бијаше ведро и звијезде весело трептијаху.

Сутрадан све три женске из кнежеве куће отидоше у цркву. Кнез и Јанко попише каву, коју им зготови пристав. Сачекаше женске, али не хједоше јести с њима, него пођоше ка Петровићима.

У оно вријеме бјеше свега пет шест кућа Петровићâ, а Марковијех синова, рођене браће владичине, три куће. Кнез и Јанко свратише најприје ка Стијепу Маркову. Бјеше наочит човјек, блага израза, одјевен у свитнијем хаљинама. Он љубазно дочека Јанка и поразговара се с њим, не испитујући га много. Ама син му Јоко, (онај о коме се причало да је посјекао два француска официра), жив, огњевит млад човјек, засу питањима и љубазностима ускока и пође с њима ка стрицу Саву.

Савова кућа бјеше повећа, од прилике

колико кнежева, али је пȍд био лијепо поплочан. На средини бјеше огњиште, око којега затекоше женске и дјецу. Десно бјеше преграђена одаја, и врата на њој бјеху отворена. Према вратима, за столићем, сјеђаше човјек и читаше њешто. Он устаде, кад се походиоци упутише к њему. Бјеше висок, окошт, грбаста носа, дугачких, смеђих и просиједијех бркова. На њему бјеху чизме и свитне хаљине, џамадан извезен златом и на њему крст светога Ђорђа.

— То је млади господин, ускок? запита Саво, љубазно пружајући руку Јанку... Како вам је име?

— Право име: Ја̂н II., а сад: Јанко Ускок!

— Добра ти срећа, кнеже Драго! Мир божји! рече Саво староме и пољуби се с њим.

— Сједите!

Први пут од кад је на Његушима, Јанко чу, да га њеко ослови са „ви“, и угодно се изненади, нашав се одједном пред човјеком и стварима, што напомињу културан живот. Соба је била потавањена, попођена даскама; стијене и таваница окречене; у зиду бјеше издубена оџаклија, у којој гораше велика ватра; у нуглу бјеше повелик орман, пун књига; на стијени, нада столом, вишаше уоквирена Орфелинова „Генералнаја карта всеросијској империји, Германији, Холандији итд.“: натписи бјеху крупни, те се могаху из-

далека читати; над њом вишаху „естампе“, слике Наполеона, Александра, Франца, великог дуке Карла, Кутузова.

Пошто сједоше, Саво настави:

— Све знам, грофе, што је с вама било, — управо знам све што сте ви испричали код кнеза. Немојте се чудити, — ове мале насеобине, браства, у овој пустињи, жељне су и најмање новости, а кад нека падне, разнесе се одмах. Ја бих се кладио, да готово сваку вашу ријеч зна цијело племе, и да се од јуче и не говори о чем другом! А новост није обична, од онијех што не повлаче за собом тумачења и нагађања, које се други дан забораве!. Та већ одавно слушамо за страдање њеког принципа, па тај принцип ускочи у Црну Гору, те разабрасмо да се зове гроф Јâн П., па се гроф Јâн у час преобрази у Јанка Јоковића Његуша. Чини се човјеку да чита какав заплетен и невјероjатан роман нашега Видаковића!

— У свему томе, господине војводо; нема никакве моје заслуге, рече Јанко. Чувен сам био због своје несреће!

— Да. Мило ми је што тако лијепо говорите српски! Чуо сам да сте живјели међу Граничарима, али ипак то је превелики успјех!

— Двије пуне године нијесам готово ни говорио другим језиком, а матерински ми је чешки!

— Њемачки, већ знам, да говорите савршено, а умијете ли и талијански?

— Разумијем по мало, али знам францу-
ски прилично.

— То је добро. То ће добро доћи владици! ... А ви се мало чудите што видите овдје слику Наполеонову! рече Саво смијући се, јер бјеше опазио да тај лик највише привлачи ускоков поглед.

— Право да вам кажем, мило ми је много што га овдје видим!

— Ех, задао нам је тај доста јада, а и ми њему, колико смо могли, а рек' би да смо доста, пошто се много љутио на нас и пријетио нам да ће се наше горе назвати црвенијем! Али, поред свега тога, ми се клањамо његову генију, његова слава засјењује нас, и жалимо његову судбину! Жалост је знати да тај орао данас чама сломљених крила на малом талијанском острву! Колико би љепше било, да је нашао јуначку смрт у сред тутњаве, каква се само око њега чула!

— То је истина, рече кнез.

Саво се трже.

— А, опрости, кнеже, ја се заговорих с овијем младијем човјеком, а на тебе заборавих? Што ћеш! Жељан сам човјека из свијета, а сувише, с овијем бих ђетићем имао говорити дан и ноћ!

— Не замјерам, господине Саво. Знао сам лијепо, да чим се састанете ћете заподјенути о свјетским и учевнијем работама, као што вам личи! А ни ви мени не замјерите, и ја одох крај огњишта, е ми је тамо позгодније!

Пошто кнез отиде, Саво ће:

— Читате ли ви српски?

— Читам, али писати не умијем!

— Научићете ласно! Мука је то, што је језик у нашим књигама више руски него наш овај обични, како народ говори! Али од њеколико година почеше и списатељи триједбити руске ријечи, те пишу све већма српски! Ево, видите, ја примам *Новине*, које су почеле преклани излазити у Бечу. Ево овдје пет шест бројева, и има поњешто у њима о Наполеону. И примам Давидовићев *Забавник*. Можете их узети. Па док сте овдје, слободно се служите и књигама! Других немам осим српских, јер другога језика осим српскога не знам, — разумијем по мало и руски и талијански, али то је као ништа! Али у манастиру наћи ћете и талијанских и француских и њемачких књига, што је остало од покојнога обата, ако већ нијесу уништене!

У тај мах уђе њеколико главара у кућу. Саво устаде, и упути се к њима. Јанко, сав зажарен, рече:

— Кад сте толико добри према мени, ја ћу вас замолити за једну велику,... највећу доброту?

— Што могу драге воље! рече Саво.

Јанко изјави жељу да пише сестри; каза му своје сумње о пошти и своју наснову, како би могао доћи до одговора.

— Ништа лакше од тога! поврну Саво. *Ево вам све* што треба, па сједите одмах и

пишите, остало ће бити моја брига! Јавите сестри, нека упути одговор на Михаила Жутковића, трговца у Котору. Добро би било да одговор пође из Прага и да се адреса напише туђом руком, — најбоље је да писмо пође од какве трговине!... Данас сте мој гост, дакле не хитајте, заједно ћемо ручати, па ако будете хтјели, заћи ћемо мало у браства!...

С њима је ручао и Јоко. Разговарали су највише о Наполеоновијем и црногорским ратовима и о приликама у Црној Гори. Послије ручка походише и трећега брата, Тома Маркова. Да бјеше Јанко најприје к њему зашао, тај лични и питоми човјек учинио би на њега јачи утисак, али се ипак губио према средњем брату. Једино што сви Петровићи могаху завидјети Тому Маркову, бјеше краено мушко дијете од три године, кога зваху Раде. Јанко никада до тада не видје љепшег и умнијег дјетета! Бјеше бјелолик, великих црнијех очију, лица достојна да буде углед каквом добром сликару за лик Јована Претече (као дијете), — какве сликаху стари талијански мајстори! Јанку рекоше да ће тај мали Раде, ако поживи, по свој прилици, бити владика и нашљедник Петра I.

Кад Јанко каза Саву, како му је препоручио кнез да походи и гувернадура, Саво не допусти. Рече му:

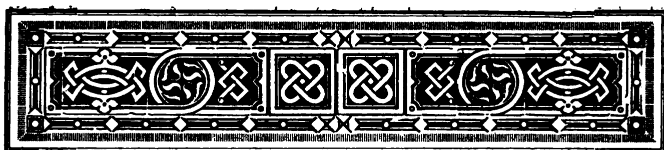
— Тамо не идите! Кажите кнезу да сам ја то рекао, — али то само њему кажите!

У мрак Јанко се упути кући. Бјеше ведар, лак, раздраган. Пред уласком у двориште затече Милицу, која га очевидно чекаше. Она му рече:

— А гдје си већ? Твоја те је кућа жељна!

Јанко се загледа у њу, лице јој бјеше блиједо, груди јој се таласаху.

Онда се Јанко нагну и пољубише се Па, без ријечи, уђоше.

VI

Пошљедње ноћи године 1815-е на ведру небу сијаше пун мјесец и одсијеваше са смрзла снијега по Ловћену и по његовијем обронцима и вртачама. Најшира ловћенска долина, Цетињско Поље, наликоваше на какво слеђено језеро; само на једном рубу, под брдашцем једнијем, црњаше се дугачка двобојна зграда, — цетињски манастир. И ако бјеше тек други час ноћи, не виђаше се свијеће ни кроз један од два реда прозора на манастирском лицу. Према лијевом рогљу манастирском бјеше ниска зграда, без прозора, покривена сламом, — коњушка и стаја. На десној страни налази се црква. Никакве друге куће не бјеше у оно вријеме на томе пољу. Пред главнијем уласком манастирским бјеше гумно. На пушкомет испред манастира издизаху се на равници под снијегом хумчићи, гомиле од рушевина старог манастира и дворца Црнојевића, које разори скадарски везир Сулејман паша (1690.). Од тијех руше-

вина владика Данило Петровић сагради нов манастир на данашњем мјесту, али и тај сруши Нуман-паша Ћуприлић, кад оно са силном војском прегази Црну Гору (1714.). Десет година доцније, подиже га опет владика, а седамдесет година по томе (1785.) опет га похара и спали турска најезда, и опет га оправи владика Петар I Петровић.

Да је ко наишао, па да су му отворили врата, ушао би најприје у подугачко, уско двориште, иза којег се диже друга, мања зграда, са широким покривенијем ходником; видио би горе на ходнику одсјев пламена и чуо би пјевање уз гусле; попео би се уз камене стубе и, стигавши до средине ходника, нашао би отворена врата простране, поплачане и сведене маћупнице, на сред које гораше велика ватра, око које сјеђаху домаћи.

Сјеђаху: владика Петар, ђакон Иво, архимандрит Јанићије и калуђер Јосиф. До овога, на струци простртој на поду, сјеђаше подвитијех ногу млад гуслар, с двије мале пушке и јатаганом за силајем. Од њега на лијево, на овитак, сјеђаху исто тако још тројица оружанијех младијех Црногораца. Иза њих, у углу камене клупе, бјеше прислоњен сноп дугих пушака. Подаље од оружја, на каменој клупи, налажаху се: владичин послужитељ Мило Савов Његуш, кувар Лазо, коњушар Мираш Бјелош, говедар Зеко Угњанин и седам ђака, неједнаке доби, — било их је од дванаест до седамнаест година.

Владика на великој, постављеној столовачи пребираше бројанице. На њему бјеху мантије, а на глави повисока, црна, свилена капа. Наликоваше доста на брата Сава, само што му образи бјеху протегљастији и утонули и што је имао дугачку просиједу браду. Израз му бјеше сјетан, готово жалостан.

Ђакон — „Милобруковић Иво“, како га најобичније зваху Црногорци — жилав човјек од четрдесет и неколико година, обријане браде, црнијех, танких бркова, имађаше капу као владика, а иначе бјеше у црногорској ношњи, и канда бјеше гладун, јер је имао свитне хаљине и грудњак извезен златом. Тога вечера, преко обичаја, бјеше озбиљан, јер иначе главни му посао бјеше, да шалом и досјетком разговори и разведри сјетног владику. Он сјеђаше на троножном сточићу, тако да му је глава допирала до груди владичинијех; на кољенима му бијаше некаква велика књига, на њој лист хартије и дивит, у руци држаше гушчје перо; на лицу му се огледаше велика помња, јер, уз гусларево пјевање, владика му често нешто дошаптаваше, што би он биљежио, или га запиткиваше, нашто би он одговарао, након подужег грискања пера.

Остали с помњом слушаху пјесму, која причаше, као обично, о покољу, или мегдану каквом. Оба духовника бјеху под камилавкама. Архимандрит, наочит старац, добродушна лица, једини пушаше из дугачка чибука. Онај други, отац Јосиф, млад човјек,

јак, кратке, црне брадице, лица необично широка, изгледаше приглуп. Старац бјеше родом од њекуд од Мораче, а млади бјеше Црмничанин. Најстарији ђак, њеки Обрад Милетин Љешњанин, спретан младићак од седамнаест година, с пиштољем за појасом, послуживаше вином духовника и ђакона; пред војницима бјеше бардак, код слугу, на клупи, други. Ђаци, њих шест, махом поповска дјеца, из различитијех племена, сјеђаху одвојено, те се припадом и задиркиваху.

Кад пјевач заврши као обично: „Вама пјесма и од Бога здравље“, устадоше два његова друга, узеше из угла сваки своју пушку, па отидоше да смијене стражаре на два побочна изласка мананастирска. Тога маха било је манастиру тијех војника гласоноша свега шесторица, три из катунске нахије, један из ријечке, један Љешњанин, један Црмничанин — све бирани момци. У исти трен устадоше коњушар и говедар и приступише владичиној руци.

Он им рече:

— Одосте на лијегање? Е, хајте са срећом. Скоро ћемо сви!

Ђак Обрад и момак владичин Мило завргоше се такође пушкама, а ђак још извуче иза појаса големи кључ од капије, те испратише млађе.

— Лазо! зовну владика.

С клупе скочи омален, црн човјек, одјевен од појаса на више латинским хаљинама. И одазва се:

— Заповиједајте, господару!

— Колико ћеш имати пецива?

— Четири добра брава, а могу, ако устреба, скувати пиринча и кртоле, каштрадине и сланине!

— Одакле су брави?

— Од онијех с Угања, прихвати ђакон. Ја сам их записао.

— Хљеба имаш доста?

Имамо преко тридесет погача.

— Дакле хоће ли бити јела за двадесет људи, осим нас домаћих?

— Биће!

Владика се обрну архимандриту:

— Како је твоја нога, Јанићије?

— Кад је овако хладна студен, не мучи ме, као кад је влага!

— Кад је влага споља, треба да речеш! дода ђакон, прихвативши од ђака чашу... Јер ова изнутра не вјерујем да ти шкоди! Нема бољег лијека до оваке ватре и неколико чаша оваког доброг црмничког! Дед, стрикане, још по једну! Благословите, владико свети!

Испивши, ђакон одмахну главом и стаде ожимати устима.

— Питко је, реско, миришљаво, дивно! Има ли га колико још, брȃто?

Јосиф, кога он тако зваше и који бјеше подрумар, одговори:

— Има пуна десетача!

— Јао мени за њим, закука ђакон и начини лице тобоже жалосно. Сутра они гор-

ски вукови попиће га свега! Сутра у ово доба капи га већ бити неће — зато, стрикане, дед још по једну! Деде, боље је него да опет капетана лијечиш и вараш!

Онај печени и оглодани кувар скочи с клупе:

— Шта вара? Ко га вара?

— Ваистину, нијеси ли га тро румом? Нијеси ли навео старца да потроши двије плете за рум, па си га тобоже трљао, — једну чашицу на длан, другу кроз пјевало, па док би длан о длан, нестаде рума! Још му рече: „Треба други пут више и јачега, јер овај не ваља!“

Вратише се Обрад, Мило и смијењени војници. Ови, црвенијех образа и руку, чим положише пушке, сједоше примакнув се добро ватри. Један бјеше још голобрад.

— Студено, дјецо? пита их владика.

— Да отпану ноге и руке, свети владико! одговори старији.

— А зашто по толико стојите? Можете се почешће мијењати! А шта ти се чини, Ћиро, је ли згодно вријеме за путовање?

— Да не може бити љепше, особито за пјешака, господару, одговори старији. Снијег се смрзао, а свуд равно као по длану! Ја бих радије путовао по оваком времену, но по икаквом другом!

— То ми је мило! рече владика очевидно за себе.

— Али на коњу, да Бог сачува, дода *онај што* је гуслао!

— Е, мој ђетићу, ономе што је на коњу ласно је и сићи! рече ђакон.

Владика устаде, а за њим сви. Обрад и послије њега најстарији ђак, Озро Дабишин Озринић, надимком Мурат, запалише двије велике свијеће и стадоше пред врата. Војници и ђачићи и кувар пољубише руку владици; он се упути за свјећоношама, праћен духовницима, ђаконом и својим момком.

Ложница му бјеше на лијево, одмах до маћупнице, једна од најгоријех соба, јер је примала свјетлост из дворишта, и то преко сведеног, готово увијек мрачнога ходника. У предњој згради бјеше бољих ћелија, али владика од младости бјеше навикао на ту. У ходнику застаде мало гледајући небо: бјеше чивитасто, а звијезде, крупне, трепераху живијем сјајем.

— Дивна зимња ноћ! рече владика.

У тај мах заурлика вук негдје у дну поља.

— А-ха! учини ђакон. И онај то каже!

— Јадно звијере! дода владика и крену се.

Мило узе свијеће од ђака. Остали се опростише с владиком.

Духовници отидоше у своје ћелије, десно од маћупнице. Ђакон викну с прага ђацима:

— Хајте, дјецо, и ви, одмах, е знате да сутра морате у зору устати! Жао ми вас је, али ноћас нема јегленисања!

Кувар му рече:

— Мени ће требати четворица, јер ћу приставити пецива већ у зору, да буде све готово у ручано доба!

Ђакон одговори:

— Имаш коњушара и говедара, дакле доста ти је још двоје дјеце да окрећу пецива, и то да окрећу на поређе, да их је што више у цркви! Тако, шјор капетане!

— Ама, лијепи мој шјор амираљу, Мираш и Зеко једва ће одољети, да носе и цијепају дрва, да доносе воду, да стружу кртолу, и триста других послова, као кад се готови за толики народ!

— Добро, добро, прекиде га ђакон. Ради како знаш! Капетанова је вазда најстарија на броду! Хајте, дјецо!...

Кувар Лазо бјеше ђакону земљак и њеки далеки род; прозва га „капетаном“ зато, што је Лаза био мрнар више од двадесет година, — био је управо кувар и на бродовима — па под старост доспје у цетињски манастир! Готовио је и за духовнике и за млађе. Био је вриједан и вјешт, а у осталом, владика је љубио проста јела, једино је малко гаман био на морску рибу, а ту је Лазо изврсно спремао. Лазо је, као махом стари поморци, радо причао млађима своје доживљаје, који су махом били невјеровни. Са̂м Бог зна, колико се пута, тобоже, топио и увијек, чудом њеким, спасавао и шта све по свијету није видио, чега се ни у сну не привиђа! Млађи су га радо слушали и хватали у лажи.

Иво бјеше родом из околине приморског манастира Стањевића, који је у оно вријеме био у црногорској граници и гдје су владике радо проводиле зиму. Иво бјеше ожењен, али оставши млад удовац, као „мирски“ ђакон, приљуби се владици. Владика га је наговарао, да се закалуђери, те да остане с њим до вијека, али Иво није волио носити мантије. Кад се послије пропасти млетачке републике, за вријеме безвлашћа, владика поче спремати да с војском сиђе у Боку, узе тога младог Бокеља, као писара. И тако Иво уз владику бй цијелог рата на Приморју, служећи га усрдно, а и стављајући „главу у торбу“, као војник, без чега не би никад стекао угледа међу Црногорцима!

У међупници се није готовило. Она је зими служила за вечерња посијела, за ложницу стражарима и као збориште главарско. Права кујна бјеше у засебној зградици, у њеком малом дворишту, које се налазило на боку старије зграде, и које захваташе, с једне стране, бедемчић, подигнут ради одбране, а с друге, један дио зида новије зграде. Кувар је ноћивао с војницима, којих поњекад бјеше и по дванаест, четрнаест. Пустиње бјеху дању сложене иза врата. Те ноћи њих петорица не заподјеше шалу, као обично, него један од војника започе:

— Господар је много замишљен!

— И не био! дода други. Како ће смирити толику кавгу? Како ће пресудити за толике мртве главе!?

— С помоћу Божјом, као и до сада! прича трећи.

— Занаго, без самахне божје помоћи, ту не помаже људска памет! вели четврти... Па ето биће једно чудо више.

Онај голобради посматраше испитљиво свакојега, чим би који започео говорити.

— А шта мислите, што он сад ради? пита кувар. Мните спава?

— Знамо, чоче, и без тебе то? рече најстарији.

Али младићак запита:

— А шта ради, стрико?

— Метанише, синко, и Богу се моли по сву ноћ! Данас је једноничио! Ништа у своја уста узео није, нâко у мрак здјелицу чаја.

— А што је то чај, стрико?

— Трава једна, руска, осушена, — личи на пелен, кад се сух смежура!

— Па то је лијек њеки?

— А и јест лијек!

— Причали су у нашем племену, настави дијете, да се ноћу пред вратима његове ћелије може чути разговор, баш као да двојица разговарају! А то, веле, дође му у походе свети Василије Острошки, у помоћи нам био! Је ли то истина, стрико?

Кувар, који простираше своју пустињу, леже, покри се и одговори:

— Ја не кажем, да није, а није ми обичај да прислушкујем на вратима! Добра вам ноћ!

Онда старији другови, и ако су помишљали да мали зна као и они сва чудеса, које је владика починио и која су се по народу разгласила, ипак му их стадоше причати, што који:

— Кад је оно владика ходио у Котор, на ста̂нак бијесном француском ђенералу Мрмоњи, овај га не понуди да сједне, но га дочека оштро и поче с њим бесједити горопадно! Владика га само погледа и мало диже руку, а на то мој ти Мрмоња заковрну, посрну, те да га са̂м владика не прихвати, пружио би се на тле као свијећа! — „Што ти бӣ, господине?“ пита га Свѐти. — „Бӣ ми то, што нијесам вјеровао у твоју моћ, свѐти владико! Но ти се молим, опрости ми грјешном!“ Па му, вели, цјелива руку и лијепо га замоли да сједне...

— Једном њеко похара њеку самохрану, стару удовицу. То је било у ријечкој нахији. Владика прокуне лупежа, рекавши: „Да Бог да̂ се огубао и лијека не нашао, док не врати украдено и не прида још три оке вуне!“ Седмога јутра након тога, нађе баба пред својим вратима све своје и још приде три оке вуне!...

— Једном се нађе у планини убијен човјек. Његово браство узалуд је трагало за убицом, узалуд је нагађало, не дознаде ништа поуздано. Тада се племе договори, да се свети племену, у чијој је граници њихов погинуо. Спремало се велико зло, јер оба племена бјеху јака! Тада им владика пошаље свога

момка с поруком, нека се стрпе само недјељу дана, па послије нека раде шта знају! Они послушају. Владика прокуне убилца: „Дао Бог, да иста пушка убије њега, те да се на њему сврши!" Сутрадан у зору, у трећем племену, зовну човјек њекога главара и викну му: „Ја сам, вели, тај и тај, и ја сам убио у планини онога, због којега ето хоће да се покољу два барјака! И ево ја са̂м себи судим, да се прекине о мојој крви!" Кад то изрече, уби са̂м себе из пушке!...

Још таквих, понајвише страшнијех догађаја, причаху војници. Било је пак у њихову причању и владичинијех досјетака и благих шала, од којих ћемо навести само једну:

— Једног љетњег дана пред вече изиде владика из манастира на гумно и сједе. Како се бјеше дубоко замислио, а имађаше у руци њеку кути̑цу, стаде је пребацивати из руке у руку. У толико наиђе десетак Доњокрајаца, да-ти, с каквом давијом, па кад га видјеше онако у мислима, застадоше и почеше нагађати: о чему ли премишља? Један рече: „Он сад дознаје што ради Бог!" Други рече томе: „Е хајд, па реци Свѐтоме, да си погодио, што он мисли!" — „Не бих, валај," рече онај, „да ми даш најбољега овна из свога тора!" — Трећи се умијеша: „Ада, ја бих за плету отишао и питао га: молим те, Свѐти, што сад ради Бог?" — „Е, валај, ако ти то баста, даћу ти тврду плету!" „Хоћеш?" — „Хоћу!" „Ма, нећеш?" — „Ма, хоћу, ево пред *људима*!" — Онај право пред владику, скине

капу и пољуби га у руку. Остали се примакоше, да све чују: „Које добро, синко?“ пита Свѐти. — „Молим те, свети владико, да ми кажеш, шта сад ради Бог? — „Ев’ ово ради Бог!“ рече владика, једнако пребацујући кутију. „Све овако, све овако, из руке у руку; од једнога узме па другом да̂. Ономе сутурану узео је плету и теби је сад дао!“...

У праскозорје зачу се клепало. Ђак Обрад, који већ учаше „пошљедњу књигу“, бјеше велик вјештак у томе. Изнајприје куцкаше ситно, споро, па све јаче и брже, те се одјек разлијегаше по пространој, нијемој и студеној згради! То је будило већину домаћих, — дјецу пошљедњу; сви се крстијаху, а многи одмахнуше главом, рекавши: „ђаво ђетињи!“

Клепање затече владику будна: на први куцањ он устаде, одмакну резу на вратима и опет леже. Његов момак, Мило Саѵов, бјеше већ пред вратима, те уђе и, чучнув пред оџаклијом, распрета жеравицу, наложи и поче пирити.

— Какво је вријеме, Мило? запита старац.

— Студно, господару, али је небо ведро! На здравље ти, господару, нова година, да Бог да̂!

— И с тобом, Мило, дај Боже!

Пламен у оџаклији букну, момак запали двије свијеће на настрешици оџаклиској.

Ћелија бјеше дугачка око шест корака, широка четири, озго сведена, са два прозора

на ходнику; прозори су имали гвоздене решетке. Према кревету бјеше мали иконостац, шест седам икона, златом и сребром окованијех. Пред њима вишаше кандиоце, у коме још тињаше пламичак. На стијени, према вратима, бијаше богата оружница. Пȍд бјеше застрт шаренијем поњавама. Између прозора бјеху пањеге (издубене у зиду), затворене стаклима, кроз која блистаху двије владичанске митре и два крста и различите утвари црквене, — које је једном владика морао заложити, да би набавио џебане! Под пањегама бјеху два велика гвоздена ковчега, — по свој прилици празна, од кад Русија прекиде годишњу помоћ! У средини бјеше сто застрт зеленом свитом и око њега три столице. Најпослије у углу бјеше велик орман и до њега рукомија.

Слуга изнесе чизме.

Владика жустро сиђе с ниског кревета, закопча црногорске докољенице, навуче свитне димлије, па црн грудњак, па се опаса шаренијем појасом, па се стаде умивати. Требало је још само да обуче зелену доламу, да натакне калпак, да припаше једну од онијег сабаља што вишаху у богатој оружници, па ето га, каква су га запамтили Турци и Французи, кад је предводио своје ратнике против њих! Али старац навуче мантију и скиде капу, те му се просуше по плећима дугачке, бијеле власи. Тада поче метанисати пред иконостасом. Мило га затече у молитви, те и он клече и додирну челом земљу. Вла-

дика обу чизме, преметну крст и панагију, обуче манторос и стави на главу пана-камилавку, па сједе према ватри.

Момак хитро стави у ред креветне хаљине, одшкрину стакло на прозору, па, отворив врата, рече:

— Господар је спреман!

Уђоше један за другим: архимандрит, Јосиф и ђакон. Они му честиташе први дан нове године, па се измакоше. Онда уђоше ђаци, и сваки одмах изиде, чим цјелива и прими благослов. За њима наљегоше војници, па момци; од тијех сваки доби коледу, по сребрн талијер, „капетан“ кувар жут дукат, па и они отидоше.

— Велика је студен, започе владика, па се бојим да неће моћи доћи ни десет главара, а ако икад, оно данас требало би да их буде овдје најмање двадесет!

Јанићије прихвати:

— Доћи ће, господару, сви који су обећали, јер је већ од јуче ведрина! Они који су се кренули издалека, ноћиће, као обично, њеки у ријечкој нахији, други у Бајицама, у Доњем Крају, — разумије се они који се нијесу били с њима!

— Бог те чуо! рече владика.

Ђакон започе:

— Ја се, ево, кладим, да ће их стићи најмање двадесет, и то прије него што се летурђија сврши! Само ће изостати један најглавнији!

— То је лако погодити за најглавнијега, рече владика, а за остале си доиста сањао?

— Е, и то знаш, као и све, владико свѐти! викну ђакон у њеком заносу и пољуби владику у руку... Е, да испричам сан? Хоћу ли?

— Можеш! одговори старац, смијешећи се.

— Усних, да стојим пред манастиром, — као чекам њекога! Стојећи тако, одједном, — не знам како, ни од куд, — обрете ми се у руци погача, и у исти мах долетје од њекуд силно јато тица, све њекаквијех лијепијех, шаренијех, па све цвркућу и скакућу око мене! Ја се збуних, а ви, господару, с прозора викнусте ми: „Та шта си се, Милобруковићу, сплео, што им не мрвиш погачу? Не познајеш наше тице!?“ На то ја почех мрвити, а тице: кљуц, кљуц, кљуц! — у божји трен поједоше цијелу, па одлетјеше! Тада се ја окретох к вама. Ваше лице сијаше од радости! Ја вам викнух: „Ето све бјеху на броју, осим пауна!“ А ви одмахнусте само руком и рекосте: „Бог с њим! И не треба нам!“

— Збиља, лијеп сан! рече владика, уставши.

— Ја сам, господару, наредио ђаку Мурату, да изиде пред врата манастирска, па да биљежи све главаре редом, како буду долазили, па, кад буде при крају летурђије, да донесе попис у олтар!

Владика се мало замисли, па га погледа задовољно:

— Видиш, то је паметно! То си се добро сјетио, мој вриједни Иво!... Него, познаје ли то дијете много главара?

Јосиф одговори:

— То је паметар, каквога, да-ти, нема у Црној Гори и Брдима! Тај ти зна све главаре у главу и по имену, — чудо једно!

— Онда је добро! заврши владика и пође.

Чим крочи на ходник, забрујаше сва звона. Војници чекаху, па се кретоше за духовницима.

Послије јутрење духовници и ђакон обукоше владику за архијерејску литургију. У исти мах кад она започе, грану сунце, а на гумну, пред манастиром, зачу се тутњава, рзање коња и људски гласови. Одмах се тријем пред црквом испуни људма, а само главари уђоше унутра.

Бјеху већином Цетињани, а то није значило што и данас, него људе из околнијех села, што састављају цетињско племе, из: Бајица, Доњега Краја, Бјелоша, Очинића и Угања. Мало по мало, придолажаху и други, те, при крају службе, ђак Мурат једва се прогура кроз гомилу и уђе у олтар, да владици прочита списак главара. Бјеху дошли: из Доњега Краја кнез Илија Ивановић и барјактар Јоко Шпадијер; из Бајица сердар Ђико Мартиновић; са Кчева војвода Мићо Перка Шалетина и сердар Гардашевић; из

Цуцâ Шуто Пешикан; из Бјелицâ војвода Марко Милић; са Ћеклића кнез Јован Вицковић; са Његуша сва три брата владичина, кнез Драго и Лазар Пророковић. Од ријечке нахије: прото Иван Пејовић и два Ђурашковића. Од црмничке нахије: сердар Саво Пламенац и прото Андрија Ђуровић. Из Приморја: Крсто Калуђеровић и Вуко Ивановић.

Ђак додаде:

— Уз главаре је дошло доста Црногораца и десет војника, који ће остати у манастиру. А дошао је, господару, и онај принцип, што је побјегао из Котора, — те згодан ђетић у црногорској ношњи!

— А од Брђана не дође нико? пита владика.

— Нико! рече ђак.

Владика се замисли. Након дуга мишљења, нареди да се отворе двери, па с крстом у руци изиде на амвон.

Најприје им честита нову годину и пожели да у њу уђу по закону божјем, праштајући, заричући се на мир и слогу и љубав братску, јер их иначе чека пошљедња погибија. Исприча им причу из Светога Писма о Кајину и Авељу, како Господ запита Кајина: „Гдје ти је брат Авељ?“ А кад убилац одговори: „не знам“, како му Господ рече: „шта учини! глас крви брата твојега виче са земље к мени. И зато да си проклет на земљи, која је отворила уста своја да прими крв брата твога из руке твоје!

Кад земљу узрадиш, неће ти више давати блага својега. Бићеш потукач и бјегунац на земљи!«... »И овога часа то говори Господ Кајину!« викну владика. »Јер Господ је овђенак и Кајин је пред њим! Ево га!« додаде и заокружи руком по цијеломе збору. »Ево га, ово је све један Кајин! И ко је дигâ руку на брата свог и ко је то повластио и ко је није задржâ, све је то Кајин! А да шта те друго очекује, Кајине, но да будеш потукач и бјегунац и измећар туђинцу, ако се не подвргнеш закону божјем?«...

Говорио им је дуго тако од срца, просто, очински, њиховијем језиком, па кад виђе гвоздене, самовољне горштаке укроћене и заплашене као дјецу, владика се одједном преобрази, од блага оца постаде оштар, неумитан судија, рече им, да тога дана хоће умир без поговора, да се утврди суд и све што се дотле два пута покушавало! Знајући пак да се Црногорци највише боје клетве, заврши њом овако: — »Тако вам овог животворјашчег и часнога крста, тако вам он увијек помагао, тако га се не одрекли, тако вас не помамио, — тако вас не затро̑ Бог, свети Јован, свети Василије и сви свеци и угодници божји, — тако вам траг по трагу не погинуо, тако се не разгубали, тако вам пљеме и сјеме не погинуло, тако не испогибали срамотно, — покорите се одлукама, које ћете сами данас учинити! Ко им се не покори, ко их буде хотимично преступао, да Бог дâ постигле га клетве, које изговорих!

Реците сви, у име своје и својих, по три пута: Амин!« Сви, ужаснути, повикаше три пута: „Амин!«...

Онда ста дијелити навору и опет бјеше благ. Главари му љубљаху руку, а он свакога у чело. Кнез Драго пропусти да се изређају и млађи од њега; иза њега стојаху Јанко и Крцун. Кад најпослије приступи, рече:

— Благослови, свети владико, овога новог Црногорца! Ево сам ти га довео! Једва је чекао да ти пољуби руку.

Владика пољуби и Јанка у чело, као и остале, па му задржа руку, гледајући га љубазно али и испитљиво. Па онда рече:

— Да си благословен! Све сам дознао и радујем се што те видим. Дознао сам да си разборит и јуначан и да си се одмах привикао нашим обичајима и животу и да ти је намјера да останеш с нама. Кад си већ по своме избору постао Црногорац, ја те примам као да си од моје крви. Је ли право, браћо?

— Јест, ваистину, као и све што ти кажеш и учиниш, рече брат владичин, Стијепо.

— А теби, кнеже Драго, настави владика, хвала велика, што си овога чојковића чојски дочекао, те учинио да му одмах омили наш крај! Нека Бог и за то излије свој благослов на твој дом и твоје браство!

Од црквенијех врата па на више уз стубе, до краја ходника, људи се наврсташе *на двије* стране, да владика прође између

њих. Кад он стиже до стуба, уђе с поља њеко момче и предаде му писмо. Владика га прочита и рече:

— Ово нам јавља гувернадур, да је болестан, те жали што не може доћи!

Кроза жамор који наста, њека гласина јасно рече:

— Валај, био здрав, или болестан, без њега се може и сад и посад! Тако му се поздрави, владико!

Почеше и други придавати, али владика махну руком и рече момчету:

— Поздрави лијепо Вука Станкова и реци му да желим, да што прије оздрави.

У тај мах бахну на дворишна врата Ђорђе, игуман манастира Острога, људина необична раста, лика и ношње. Бахну и застаде на прагу, а колик бјеше, мало што не испуни сав отвор! На глави му бјеше камилавка, риђа му брада покриваше груди, а какво му бјеше рухо и оружје најбоље пјесма описује:

«А какав је од Острога бане,
«За пасом му двије пушке мале,
«О рамену дуга брешка виси,
«О бедри му дуга гадарија,
«До пола је вуком опшивена,
«На врху јој од мећеда глава,
«Зинула је кано да је жива!»....

Сви главари весело заграјаше, те се чуло: „А глај сокола! А дође!“

Игуман се поклони и затутњи као из бадња:

— Помози Бог! Благосиљај, владико свети.

— Добро нам дошао, оче игумне! прихвати владика.

За игумном уђоше: бјелопавлићки војвода Марко Бошковић; пјешивачки сердар Мркоје Контић; пиперски сердар Марко Пилетић, барјактар Павао Бојовић и неколико њиховијех.

— Добро дошли, моји соколови! рече владика, љубећи их. Обрадовали сте ме, занаго, као икад! А, заиста, жао ми је што се намучисте по овој студени, одакле докле!

Они почеше доказивати да се нијесу кињили, а ђакон Иво надвика их:

— А што их жалиш, господару, као да су Лацмани, а не мрки вукови, који мало хају и за вријеме и за даљину! Што је то њима!? Пођоше и дођоше!

Па турив прст у ухо ђакон запјева:

«Припртише торбе обрамице,
„Претурише струке сињгавице,
„Гранајлије пушке дохватише,
„Па стигоше на Цетиње равно,
„Пред дворове свога господара!“....

— Сад што иде даље, не умијем казати у пјесми, но умијем по просту, ев' овако: „Господару, жељни смо те као озебао сунца, и ти нас дочекујеш као своју ђецу, али смо, богме, и озебли и огладњели, те да нам је што прије по једна оне ваше калуђерске препеченице, па онда да презалогајимо!“

Сви ударише у смијех.

Владика пође на више, лак и весео, и рече:

— Мој ђакон све шалом зачиња, али о свему промисли!

— А погоди ли мој сан? пита га Иво.

Кнез ћеклићки, велик шаљивац, пошто чу сан, рече:

— Е јест овај наш Милобруковић и њеко гатало!

Одмах с уласка друге зграде бјеху двије простране одаје, трпезарија и дворница, у коју уђе владика. Према вратима, под иконама, бјеше диван, а на средини дугачак сто, покривен шареницом, на коме бјеше њеколико великих, четвртастијех скленица ракије; око стола дрвене јаке столице, а иза њих се наврстали ђаци; по стјенама њеколико слика руских царева и војсковођа; у угловима два велика орахова ормана; иза врата бјеше издубено у зиду велико огњиште и у њему гораше ватра.

Уђоше главари. Саво Марков уведе и Јанка.

Најстарији Петровић први наздрави владици, честитајући му нову годину, па сви редом, како који прими чашу, заиште благослов и жели срећан почетак. Па посједаше.

На ходнику момци служаху напитком војнике.

Игуман Ђорђе започе:

— Поздрав ти, господару, од попа Милутина из Тушине, па онда од свијех Морачана! Бјеше их много код мене о божитњим

покладама. Сви те поздрављају и руку ти љубе.

— Од Бога и њима свјема здравље, поврну владика. А је ли чега нова у тијем крајевима? Како је здравље у народу? Каква бјеше љетина? Је ли ко умр̂о од старијих? Је ли било чаркања с Турцима?

Владика постави та питања, да се игуман сјети о чему не треба да одмах говори, — о ономе што бјеше најглавније, о чему сви мишљаху онога часа, а то је о крвавијем међусобицама између брастава и племена! Главари разумједоше, да ће се тако из околиша доћи на главно, на живу рану, која се мора вријеђати! Сви постадоше замишљени, намрштени. Јанко, сједећи у нуглу иза Његушâ, посматраше их редом.

Игуман се сјети што хоће владика и потанко одговори на питања. Послије њега на ред дођоше Пипери и Бјелопавлићи и остали даљи. И сваки причаше о ситницама, понекад и смијешним, само да се људи разведре. Кратке раставке тијех разговора испуњаваше Милобруковић нудећи ракијом, а кад видје да се примакао главни тренутак, узвикну:

— Хвала Богу, господару и господо, чуда једнога! Ево се састаше готово сви главари Црне Горе и Брдâ, па не испише ни пола кантуначе ракије, а да сам је ставио пред четворицу калуђера, које бих ја изабрао, од цијеле кантуначе не би до сад ђавоље капи остануло. Али, нећемо тако, за-

врши узевши послужавник с више чашица... Чек' коме ћу најприје понудити?... Ко ми је највише намрштен? Ха, ево ко!

И стаде пред главарима цуцким и бјеличким:

— А што си ми се у лицу тако намрштио, као да ће сад гра̏д из њега, змијо цуцка, Шуњо Пешикане! И ти до њега тако исто, војводо Милићу! Дедете! Будите вољни, као да сте гдје на свадби у вашим питомијем и богатијем Цуцама и Бјелицама!

Ђакон нагласи те придјеве, јер су та два племена најкршнија и најсиромашнија, што изазва мало смијеха. И њих се двојица осмијехнуше и испише.

Ставши пред ћеклићкога кнеза Јована Вицковића, ђакон поче кашљуцати, али га кнез претече:

— Могу ја, Милобруковићу, и без твога чаћења! А, Бога ми, право да ти кажем, није ми мило да око мене жива поп чати, — а и ти си њеки поп, да-ти, напола! Него ето, да си ми здрав!

— Дао ти Бог здравље и свијетао образ, Ћеклићу Млечићу! А ја баш мњавах, да не можеш без понуде, јер се зна да сте злопитни!

Тако их је ђакон нудио редом, али владика, одједном, из небуха рече:

— За крв међу Катуњанима нека суде игуман Ђорђе и војвода Бошковић! Ријечанима и Катуњанима приморци Крсто и Вуко.

Ријечанима и Црмничанима: сердар Мркоје и Радисав Контић! Пиперима и Бјелопавловићима: Перко Шалетин, Гардашевић и сердар Саво Пламенац! Ровчанима и Морачанима: кнез Драго Његуш, мој брат Стијепо и кнез ћеклићки! Је ли вам тако право?

— Мени јест, ваистину, рече старији Ђурашковић. И баш ти хвала, што ме не постави да судим!

То рекоше још њеки неизабрани главари: од изабранијех, њеки се одрицаху, али на молбу владичину остадоше. Онда отидоше на ручак с владиком у трпезарију: Петровићи, сердари, војводе, кнезови, барјактари, свећеници и Јанко, свега њих двадесет и девет. Остали, око четрдесет их, збише се у мађупницу.

Ручак је мало трајао и мало се говорило, — готово једини владика што постављаше питања и даваше упуства и савијете. Послије јела он разреди судије и парце на гомилице, па их понамјешта одвојено, у трпезарији, у дворници и мађупници; за писаре одреди оба духовника, ђакона и два старија ђака. Сви остали из мађупнице разредише се сами, по племенима и браствима. Наста испитивање. Сваки и најмлађи имађаше право мијешати се, исправљати, допуњавати, — само кад би који сувише дигао глас, главари га опомињаху благо: „нека, полако, све ће се разабрати, имамо кад!“ Владика иђаше од једнога збора до другога, и стизаше увијек на вријеме, да их утиша, да

расплете што се сувише сплело, да их подстакне на разбор...

Јанко иђаше за владиком; пошто тако обиђе све гомилице њеколико пута, отиде да разгледа цркву и манастир. Већ у ходнику свратише му пажњу њеколико капитела и основица од ступова, узиданијех међу незграпнијем каменима, у цркви тесано четвртасто камење, а на олтару, позади, лијепо израђен двоглави орао Црнојевића; знајући за постање манастира, Јанко замишљаше, како је била лијепа стара грађевина Црнојевића! У ћелијама које бјеху отворене, Јанко видје старинскога оружја. Кад тако стајаше на прагу једне ћелије, дођоше два ђака, Мурат и један малиша. Мурат рече:

— Господине, заповједио ми је господар да ти отворим обатову ћелију и да је наложимо!

И отиде, те отвори врата која бјеху до дворнице. Јанко с врата кроз густи мрак осјети задах влаге и трулежи; али кад Мурат отвори капке на два прозора, онда се угодно изненади. Видик с прозорâ бјеше на цијело доње поље и на околна брда. Међу прозорима бјеше диван, над њим огледало, на једној страни кревет и умиваоник, на другој стô, са великом полицом пуном књига. Ћелија бјеше малена, сведена, обојена жуто, али свијетла и суха; онај задах бјеше од ваздушне влаге. Зачу шкргање у зиду и ви-

дје иза врата омалену изидану пећ. Мурат му рече:

— Ево мали Милун налаже, а ако ти што устреба, он ће те послужити. Ја одох!

Покућанство бјеше покривено дебелијем слојем прашине.

Јанко се највише зачуди облику дрвена кревета. Бјеше низак, простран, са високим надглављем, којему рубови имађаху лијепо изрезане украсе, — прави млетачки супружански кревет! На њему бјеше душек, лакат дебео, без покривача и подглавља. Диван, такође простран, висока наслона, кожом застрт, бјеше мање очуван. Огледало обличасто, са дрвенијем криволетом, млетачке резбарије, бјеше ствар од цијене и од укуса. Тако и двије столоваче и сто с полицом. Све то казиваше, да је јадни опат љубио умјерену удобност и љепоту и у скромности!

Јанко отвори стакла на књижници. У горњим редовима бјеху дебеле, једнолике, укоричене књиге са натписима на хрбатима,— талијанска, историска, богословска и философска дјела, путописи,њеколико свезака велике француске енциклопедије, њеколико класика талијанских и француских; при дну нађе доста и српских књига; у столској кутији откри мноштво рукописа, — бјеху биљешке, нацрти државнијех написа, оригинална службена акта на француском, руском, талијанском језику. Велики дрвени мастионик, пун плијесни, њеколико гушчих пера

и двије дебеле писаљке чињаху утисак да су вијековима ту лежале недирнуте!

Ђачић Милун, збојито, плаво Црногорче, сасвијем налик на каквог чешког клапчића, стаде на вратима и рече:

— Ево сам добро наложио, господине Јанко! Оли да ти донесем чашу вина?

Јанко се насмија и рече му:

— Донеси метлу и крпу какву.

Кад се дијете врати, запита га одакле је.

— Добрљанин, одговори ђак.

— Гдје је то?

— Ето туна, рече дијете показујући руком на главице с лијеве стране поља. Ту одмах иза границе је Добрско Село.

— Какве границе?

— Ту је граница између катунске и наше нахије!

Јанко му нареди, да омете ћелију, а са̂м поче ходати по ходнику. Жагор је допирао из дворнице и трпезарије; одједном кроза жагор продрије гласина острошког игумана. Јанко чу гдје виче: „Није тако, братановићу мој свијетли!... Бог зло заборавио! А, да опрости свети владика, беспослен поп и попадију биште!“ На то се заори смијех.

Милун обриса прашину. Јанко га отпусти, па, узев њеке опатове рукописе, сједе.

Латинска слова бјеху округласта, једнака, потпуно читка, ћириловска њешто незграпнија; по графици замисли абата као човјека одлучна и пуна мисли и наснова. Јоште га, — ни сâм не знађаше по чему, — замисли, као осредњег раста, пуна, широка лица, великих очију са личином добродушности. И питаше се: бјеше ли збиља тај Долћи њеки идејалиста, са дјетињом вјером, или какав пробисвијет, необузданијех прохтјева, каквијех бјеше пуно у осамнаестом стољећу!? Дуго је тако сједио у нагађањима о тајанственом попу и у пребирању осталијех догађаја, за које је слушао да су се збивали у тијем зидинама. Ко зна? можебити да су у тој истој ћелији боравили: патријарх Бркић, цар Шћепан, књаз Долгоруки, мајор Вукасовић, небројени Млечани и многи други, које су различите побуде доводиле у тај чудни, јединствени двор-манастир!...

Оставивши рукописе, стаде прегледати српске књиге. Међу мање знатнијем, нађе: Везилићево *Краткоје написаније о спокојној жизни.* — Рељковићевог *Сатира.* — Стојадиновићеве *Њемачко-српске разговоре.* — Видаковићеве *Усамљеног Јуношу и Велимира и Босиљку.* — Кенгелчево *Јестествословије.* — Мушкатировићево *Расужденије о постању восточнија церкви.* — Стојковићеву *Физику и Аристида и Наталију.* — Терлајићевог *Нуму Помпилија.* — Соларићево *Земљеописаније.* — Шефаровићеву *Стематографију.* — Василија Петровича — *Историју о Черној Гори.* — П.

Јулинца *Воведеније в историју происхожденија слав.-сербског народа.* — Готово сва Обрадовићева дјела, пјесме Л. Мушицког, *Новине,* које су излазиле у Бечу год. 1793 и 1794, Календара итд.

Јанко се трже на брујање звона и на тутњаву која настаде у манастиру, те се огрну струком, закључа ћелију и пође. Владика и старији главари бјеху већ на дну степеница. У позадној тишми наиђе на Крцуна Сердарева, који му исприча шта је посвршавано. — „Пребисмо“, вели, „главе за главе и ране за ране, а за сувишак, за сваку главу да се плати цијена крви: стотину и тридесет и три цекина и пô, један грош и по, једна пара и пô! Сјутра још остаје да се поставе судије по племенима, да се утврди законик, који је већ био, и порез какав је у законику и да се свргне гувернадур и од њега узме половина печата.“

Послије вечерње Цетињани одведоше већину „извањаца“ на вечеру и ноћиште; у манастиру остадоше Његуши, два Приморца, острошки игуман, војвода Бошковић и сердар Пламенац; остадоше, разумије се, и онијех десет војника што смијенише ону шесторицу. Из цркве гости отидоше у мађупницу, а владика се стаде шетати по ходнику, што му бјеше свакидашња навика јутром послије јутрење и пред вечеру. Дуго је сâм ходао, па зовну Јанка и, наставив шетњу, започе:

— Видјели сте, да нијесам имао кад ни поразговорити се с вама, а то ми је велика жеља. Дакле, и ако у главном, по чувењу, знам шта је с вама било и шта сте наумили, ипак ће добро бити, да то од вас чујем.

Јанко му исприча цијелу своју прошлост, па заврши:

— Моја је намјера да останем у вашој земљи, а пошто ме је добри удес нанио међу добре људе који ме примише за свога, желим да ми огњиште буде међу њима. Тога ради писао сам оцу и сестри, све им искрено казао и тражио нешто новца, једном за увијек. Надам се да ћу то примити и тијем подићи себи мало крова и купити мало земље, па што Бог да! Али, прије свега, пресвијетли господару, свом душом и срцем, стављам се вама на расположење! Ако бих са ово мало свога знања и много преданости и добре воље могао вам служити, био бих заиста срећан!

— И ја бих био задовољан да останете уз мене, поврну владика. Требали бисте ми још како! Али има једна сметња, која ће се, можебити, моћи и савладати.

— Могу ли знати, каква је то сметња, пресвијетли господару?

— Можете, рече владика заставши. Ви сте слушали за мога пређашњег тајника, несрећног обата Долћија?

— У главном знам шта је с њим било, а његова ме судба не плаши.

— На то не мислим.. Ви сте члан јака браства, што је најбоље јамство за вашу безбједност; сјем тога, надам се, да су и друга времена настала. Питање би било о вашој плати.

— Молим вас, господару, да тога питања не буде. Плату не тражим. Биће ми велика част и срећа, ако будем ваш чиновник без икакве награде.

— Али ја нећу да човјек у служби цијелога народа буде без награде. Не односи се то лично на вас, него је то ствар начелна и вриједиће и за оне који би након вас дошли у ту службу. Покојни Долћи имао је сто педесет дуката на годину. То није много, али је према нашим приликама било доста и пристојно; а и могло се, пошто сам онда примао годишњу помоћ од Русије. Ви сте млађи човјек, а дошли сте у горим приликама, зато ћу тражити за вас стотину дуката.

По вечери обични посјед у мађупници био је живљи и веселији него обично. Игуман Ђорђе и ђакон Иво надметаху се у шалама, сердар Пламенац причаше о своме путовању у Русију и у Париз, војвода Бошковић заподјену разговор о догађајима у Србији, о Бјелопавловићима који се налажаху с Јованом Добрачом.

Сутрадан рано главари се поново скупише у манастиру. Тога јутра потврдише законик од године 1803, у коме се понајвише потврђују казне за злочинства; укидоше гу-

вернадурство и писмено потражише од Радоњића повраћање половине печата; изабраше племенске судије; ударише дацију (порез) по шездесет динара (парâ) годишње на кућу. Најзад владика предложи да се одреди сто дуката годишње плате његову новом тајнику Ускоку Јанку. И то примише, па се, послије ручка, разиђоше.

VII

Јанка пробуди клепање. Требало је неколико тренутака да се освијести, а кад се освијести да се налази у Долћијевој ћелији, да је дворанин владике црногорског, да му је то први дан службе у чудном двору у коме клепало буди дворане, онда му се учини да сања. Док се облачио, питаше се, је ли му и то у дужности да зором иде у цркву. У исти мах привидјеше му се: отац, мати, брат, снаха и поп Фелицијан; учини му се, да они са ужасом посматрају како облачи „турску“ одјећу; не говораху ништа, али им на лицу читаше још веће ужасавање, што је прешао у „грчку јерес“. Његово су писмо доиста већ примили и доиста су увјерени, да га је „шизматични“ владика превео у „источну шизму“, да је обред извршио са великом свечаношћу, у којој је било увреда њиховој цркви! Међутијем дотле му нико не помену штогод о вјери, а камо ли да би му ко о њој поповао. И тога часа први пут

му се истаче широка, невјеровна вјерска трпљивост Црногораца, који су веома привржени својој вјери и својим обичајима. Та необична појава обрадоваће веома ујака Вацлава.

Јанко отвори капке на прозорима, и душа му се разведри, видјевши гдје на ведром небу исток ру́ди, а под њим трепере брда, покривена снијегом. Учини му се да осјећа далеки дах прољећа. Под прозором чу гласове и ударање сјекира̂. Крцун Сердарев и још три војника са старијим ђацима цијепаху дрва. Из стаје изидоше говеда и коњи. Чувени владичин Бијелац, вршњак кнежева Дората, бјеше крупан и као достојанствено тром. Видје два млада ватрена седланика и три товарна. Коњушар, говедар и два ђака појахаше коње и испратише стоку на појило. Иза лијевог рогља манастирског наиђе висок човјек, с пушком о једном рамену и с кожним бисагама преко другог рамена.

Њеко закуца на Јанковијем вратима, и на питање: „ко је?“ одазва се дјетињи глас:

— Ја сам, твој ђак Милун!

Јанко се насмија и отвори. Дијете унесе рукомију и врч воде, па, пошто то положи на сто, унесе чизме.

— А како си знао, да сам ја већ устао? пита га Јанко.

— А како не би устао на јутрењу? рече дијете с добродушнијем осмјејком, и поче му сипати воду у прегршт.

Ти идилични утисци раздрагаше Јанка, па као што бива у таквим тренуцима, осјети угодност у дјетињским разговорима, те настави:

— Дакле и ја морам у цркву, Милуне?

— Мораш, ваистину, кад господар иде.

— Ко ти је то рекао?

— Нико. Сâм то знам.

— Дакле, ти си мој ђак? Ко те је поставио?

Милун се збуни, али се брзо прибра:

— Ђакон. Он је хтио да ти Спасоје буде ђак, али ја сам га молио. Онда ђакон рече: „Добро, Милуне, служи господина Јанка и слушај га, али тешко теби ако се потужи на тебе!“ А ја сам рекао: „неће!“

— А зашто баш хоћеш да будеш мој ђак? пита Јанко дирнут.

— Зато што си велики кућић и много учеван, каже владика. А и онако, мио си ми! А и ја сам од добре куће...

Јанко затече пред владичином ћелијом: архимандрита Јосифа, ђакона, ђаке, војнике и онога високог човјека, којега видје с прозора. Бјеше тај већ средовјечан, али се видјело да је жилав и живолазан. Крцун рече Јанку, да је то Марко Бајов Бајица, владичин писмоноша за Котор и Будву, — ходац каквоме нема друга, који је кадар, кад устреба, и два пута за један љетњи дан отићи и вратити се из града!... Кад владика изиде, поглед му се треном заустави на ускоку и осмијехну се. Јутрења није дуго трајала. Из

цркве духовници с Јанком отидоше у трпезарију, а сви млађи у мађупницу. Уз владику доручкова се брзо и без разговора. Кад устадоше, владика ће Јанку:

— У име божје, почећу с тобом! Имамо да одговоримо онијема доље на два три акта. Прије тога, ја ћу се прошетати, а ти можеш прочитати списе!

Јанко се поклони и отиде с ђаконом у дворану, гдје нађе три службена писма на талијанском језику. Французи су у нашем Приморју задржали талијански језик у службеном саобраћају, па га задржаше и Ћесаровци. Јанко узе читати написе. У првоме јављаше которски окружни началник (циркуо), да су Побори пуцали на царинске стражаре и да је међу њима било Црногораца, те се владици скреће пажња на то; у другом бјеше тужба на његушко племе, због кријумчарења; у трећем се јавља, да је нађен мртав човјек, ћесарски поданик, на граници, према Будви.

Ђакон га запита:

— Дакле, господине Јанко, ти разумијеш добро талијански?

— Готово све, само нијесам кадар писати.

— Па како ћемо онда?

— А како сте досад?

— Мучио се старац те скрпљао, па кад запре, онда наставимо нашки.

— Ја се чудим, што уопће не пишете *нашки*?

— Зато не, што и ми често имамо потребу од њих, па кад им пишемо нашки, онда вазда отежу одговором, изговарајући се да им нема ко преводити.

— Онда не остаје друго, но да им пишем њемачки, заврши Јанко.

Владика, ушав, настави шетање и започе јадање, како су се нови сусједи у свему угледали на старе, на Млечане! Никакво се зло не може десити близу границе, а да не буду криви Црногорци! Како они напр. знају да су међу Поборима били умијешани Црногорци, кад их нико не може разликовати од тијех Примораца? Какве доказе има будљанска власт, да је убијени пао од црногорске руке!? Али одговарати се мора и то талијански, нипошто њемачки.

Онда стадоше састављати одговоре; ишло је с муком, али се сврши како тако.

Враћајући се у своју ћелију, Јанко чу у другој мрмољење ђака и гласове архимандрита и Јосифа; њеки ђаци срицаху, други чаћаху. Тек што сједе, а уђе Крцун Сердарев и запита га како се налази? Јанко се похвали и поче му причати шта ће све радити. Прво и прво, вјежбаће се у писању српскога језика, учиће талијански, сређиваће старинске списе, којих има много, ићи у лов с њеким од војника, најрадије, разумије се, с њим. А кад му дође новац од куће, даће га кнезу да му зида кућу. Рођак му рече да прије подне иде на Његуше, јер владика пише гувернадуру. Заговорише се тако, те се за-

чудише куд вријеме брже прође, кад ђак дође да тражи Крцуна. Јанко поздрави све у брству, па одмах приону на посао, узе Василијеву Историју Црне Горе, па је поче преписивати, угледајући се на Долћијев рукопис. У томе послу прекиде га клепање на часове и он потече, али га старац владика пресрете и рече смијући се:

— Не тражи се то од тебе, Јанко! Доста је да идеш у цркву недјељом и празницима и у очи њих на вечерње!

Још три војника, осим Крцуна, бјеху дотле отишла у племена. Тада се Јанку предочи лијепа слика, — неустрашиви брдски синови носе „танке књиге“ кроза студене врлети, кроз пустиње и мрачне шуме, често бранећи се од звјерова, чувајући боље него своје главе те лаке ствари, које свуда небојше и немирници дочекују с поштовањем, па и са страхом!

Скромни ручак од меса и зеља брзо прође, као и доручак. Послије подне Јанко и ђак Обрад отидоше у лов; ишли су рубом поља, те до сутона убише два зеца; послије вечере било је обично посијело у мађупници, само што је владика мало сједио. Тада млађарија заподјену шалу. Заврже је војник Цуца. Започе:

— А да дивна огња! Ја мним, да је саставити све огњеве што сад на Цеклину горе, не би се саставио оволики!

— Ене! учини војник Цеклињанин. Што? Зар си зебао у нас?

— Јесам. Намјерих се једном онамо, баш зими, пред вече у једној од првијех кућа. Примише ме. Сједох крај огња с још десетином домашњих. Ками бјеше огањ! Двије три руковијети врежине димљаху, да очи истеку. Ту се гурасмо позадуго, докле домаћица не испржи њешто рибе, па викну! „Хајте, љуђи, да вечерате!“ Сви посједасмо око трпезице, на којој бјеше двадесет тридесет укљева и пред сваким колик длан хљеба. Мене допадоше три четири. Нека што остадох гладан, но ми се замути у дробу, али, срећом, дадоше ми мало вина. Сутрадан гладан и озебао побјегох зором!

— Чујеш ђавола! рече Црмничанин. А да то ти нико вјероватп не може, јер се свуда каже: „Ко ће дочека, нека иде на Цеклин!“

— Браниш их, јер сте као и они! поврну Цуца. За вас се може рећи: „Седам кућа једну козу музе, још се хвале да се добро хране!“ Црмница вам вином рађа, али га Катуњани пију; Црмница вам воћем рађа, али се други њим сладе! Све дадосте за пусте паре, а паре у замотуљак!

Ђакон их подбоде:

— Овај, богме, на двојицу одједном, а све њекако у његову шалу улази трбух!

— Ама, зар не знаш да Цуце о другом чему и не мисле! прихвати Цеклињанин. За приповијест је колико један Цуца може појести! То сам још као дијете слушао! Мој

стриц ишао је једном онамо, да суди. Причаше: „Одох онамо, да кметујем. И частише ме. Прву вече заклаше њеку црклотину — а и чим ће да се утови стока у оном кршу? Ја на силу поједох њеколико залогаја, а њих три брата поједоше све, и још оглодаше кости! Али, што је најљепше, не бјеше хљеба, но уз печење изнијеше гомољиће њекакве као јабуке! „Шта је ово, браћо?“ запитах у чуду. „То је кртола“, одговорише. „Владика је набавио сјеме с мора, а боља је од хљеба.“ Тада окусих кртолу први пут. „А шта јеђасте прије него поста кртола?“ питах. „Па нашло би се увијек ма шта, само нека је доста!“ У кући бјеше једна једина стељина, жућа но слама, сва изрешетана, и то ми бјеше простирач!... „Ето ко замјера цеклинској сиромаштини и црмничком ципилуку!

— Јесмо, заправо, обилати, — Обилићев сој!

— Јесте, заправо, сој, прихвати Црмничанин, а јесте у њечем и богатији од свијех Црногораца!

— Чим? пита њеко.

— Сољу, ваистину! Слушали сте да су њихови стари сијали сȏ, па им се још потражује!

— А опростићеш зато, то су радили Ћеклићи! рече Цуца.

Војник Ћеклић одазва се:

— Немој ти на нас пренашати ваше работе и вашу славу!

— Ама, јесте, чоче! Зна се и то, да је

њеки ваш купио од мазге јаје, а други од ваших нашао на путу Божје око!

— Какво јаје? Какво око!? питају из дружине.

— Ваистину, да вам причам, настави Цуца. Враћао се Ћеклић из Котора, па преко границе срете се с Приморцем, који ношаше тикву. „Шта ти је то?“ пита га Ћеклић. Приморац, видећи с ким има посла, одговори: „Ваистину, нијеси слијеп! видиш да је јаје!“ Ћеклић рече: „Никада тако јаје видио нијесам! А од какве је тице?“ „Ма није, брате, ни од какве тице, него од мазге, од праве талијанске мазге!“ — „Ма, што кажеш, по Богу брате? Зар се мазге легу? То нијесам знао!“ — „Ето, знај сад! — „А како се излеже?“ — „Лако! Покриј га ђубретом, па ће се десете недјеље излећи машче.“ — „А би ли га продао?“ — „Ја га, ваистину, и носим на продају! — „Колико за њега?“ — „Толико!“— Погоде се. Ћеклић плати, узе тикву, и, колико је радостан био због добре куповине, похита уз Крстац не гледајући преда се, те се спотакне и падне, а тиква се скотрља низ брдо и разби се у стотину комада. Од тога се уплаши један зец из грмчића и потече низ дубодолину. Грјешни Ћеклић устајући угледа зеца, па га стаде вабити: „шјо, мало! шјо, мало! овамо ти је мајка!“ Кад зеца неста испред очију, залелека Ћеклић: „Леле мене данас и до вијека, какву мазгу изгубих! Кад оно недоношче онако трчи, а да какво би било послије!?“...

Сви ударише у смијех.

— А за око причај! рекоше.

— На путу у Приморје нађе Ћеклић зрно грожђа. Бјеше крупно, чврсто, плаво. Окрећи, преврћи њим, подноси га под нос, питаше се Ћеклић, шта ли то може бити? Најзад загризе га, па, осјетив сласт, брзо га прогута и онда се сјети шта је, те узвикну: „Ово је Божје око! (Боже опрости!) Да Бог да̂ ти, Боже, и то друго испало, и ја га нашао!“

Пошто преста смијех, Ћеклић се освети Цуци:

— А да како су се оно дијелила два брата у вашем племену? Била два брата Цуце, па пошто се и млађи ожени, не слагаху се јетрве, те, као што обично бива, одлучише да се дијеле. И ласно подијелише оно кућерка, оно дворишта, нешто гаја, нешто земље и стоке. Кад све то би̂ готово, старији се сјети, да обојица знају само једну пјесму. „А да коме ће пјесма?“ запита он брата. — „Ваистину, као и досад, можемо је пјевати на пореће“, одговори млађи. — „То не може бити, но по старјештву она остаје мени“. Млађи се оприје. — Те хоће бити, те неће бити, око тога се спорјечкају и најзад поставе добре људе да о томе пресуде. Суђе су два дана зборисале и узгред се гостиле, па пресудише, да пјесма остане старијему, а он да млађем то накнади са два брава!...

Било је још таких задиркивања, те не остадоше пoштеђени ни Приморци, које пред-

стављаху „адмирал" и „капетан", а на крају ђакон дохвати и Јанка, питајући га: је ли се зажелио жаба̂, тишти ли га пушка за појасом, је ли згодан велики тур, итд., чему се Јанко од срца смијао.

Тако му протече први дан на Цетињу.

Сутрадан врати се Крцун с Његуша̂. Послије ручка њих двојица појахаше коње и отидоше путом што се пење уза стране близу брда Вртијељке и што води у ријечку нахију. Кад стигоше на врх, на границу катунске и ријечке нахије, Јанко оста као опчињен због неслућене љепоте и питомине, која се већма истицаше према суровој цетињској околини. Под њима пукла дубодолина са селом на средини; долина се спушта ка дивном скадарском језеру, по чијој се површини онога часа прељеваху различите боје. Иза језера назријеше Скадар. Над њим се наслагала, једно за другим, голема брда, као какве исполинске љестве, које воде у вјечито плаветнило! Равница је испресијецана притоцима језерским. Тврди жабљак намрштио се на главици. Његдје, при дну брдашца, заодјевена четином, бјеласа се црквица. Свуда различитост и јужна питомина. Јанко се не могаше начудити. Крцун му наведе ријечи краља Вукашина Видосави љуби Момчиловој:

„А какав је Скадар на Бојани!
„Кад погледаш брду изнад града,
„Све порасле смокве и маслине
„И још они грозни винограђи; —
„Кад погледаш стрмо испод града,

„Ал' узрасла шеница бјелица,
„А око ње зелена ливада,
„Кроз њу тече зелена Бојана...“

Крцун му показа колико опсиже ријечка нахија, гдје почиње црмничка, гдје су Кучи и Пипери. Највише се Јанко зачуди, кад од рођака дознаде да Ријечани и Црмничани често бију бојеве и на води са Арбанасима и Турцима! Уговорише да ће сићи једном доље, ако буде могуће, и возити се по језеру...

У главном, Јанку се ређаху дани једнако и брзо, јер не осјећаше досаде. Ако је била претежнија преписка с војводама, сердарима, кнезовима и са свеќенством из седам племена, владика је започињаше с ђаконом. Често је то трајало цијело јутро, или цио дан. Није ријетко бивало да владика упућује писма преко границе на турску страну: скадарском везиру, травњанском, призренском владици, беговима и племенским главарима по Херцеговини. Знатније исправе писаше са̂м владика, — писаше лагано, читко, малијем, округластијем и збијенијем словима, те му и рукопис показиваше човјека уредна, љубитеља јасноће и језгровитости. Веома се бринуо за мир међу племенима, за суђење по новом законику, те нестрпљиво очекиваше вијести о томе, и о томе највише говораше. А вијести долажаху час угодне, час неугодне. Мало по мало и Јанка почеше све већма занимати те ствари, поче се све већма приљубљивати животу народном. У осталом вјежбаше се у проучавању талијанскога службе-

нога слога и у брзо показа успјех. До душе пријендмети су били слични. Али већ првијех дана имао је и крупнијег посла, два дугачка написа у два језика, њемачки за министарство спољнијех послова у Бечу и француски за Русију. У доколици најрадије је проводио вријеме на пољу, било у лову, било у шетњама на коњу, по селима цетињскога племена. Како је лијепо вријеме трајало десетак даня́, он обиђе редом и потанко Бајице, Доњи Крај, Бјелоше, Очиниће, Угње.

Али се одједном вријеме промијени: поче поново падати снијег, водњикаст, мек, те се од силно лапавице није могло крочити изван. Тада Јанко нађе другу забаву, да испуни часове одмора. По ћелијама, у подрумима, на тавану, у њеким иструхлијем ковчезима, чак и у ризници, бјеше доста старинскога оружја, које он поче прикупљати у своју ћелију.

— Та ово је право откриће, неоцјењиво благо! узвикиваше Јанко, кад би наишао на какав лијеп комад. Помагаху му у купљењу и чишћењу ђаци.

Нађе доста копаља, мачева, стријела, пињала, првобитнијех пиштоља, архибужа̂, сабаља, дервишких нацака, буздована, оклопа, — оружја из различитијех стољећа, с различитијех крајева свијета, које је удес прибрао у један манастир! Све то Јанко пробра и складно нарећа по стјенама своје ћелије, а како је о томе једнако говорио, нај-

зад наведе владику, духовнике и ђакона да дођу прегледати.

— Гледајте, пресвијетли, говораше у заносу Јанко, показујући му један дугачачки мач са двије острице... Ово је право благо, ово је из времена крсташа! Ево му биљеге, ево и поклича!... Погледајте овај дивно израђени штит, за који би Инглези благо дали.

— Збиља!? запита ђакон. Збиља би се то могло продати?

— Би, али то би била срамота!

— Сва срамота на мој образ, ако се за те ствари могу узети готове паре, па да за њих купимо праха и олова! Та није гријех био залагати митре и јеванђеља, а камо ли те старудије.

— Нажалост, тако је, потврди владика.

— Знаш шта, Јанко? настави ђакон. Таквога оружја има по Црној Гори на товаре. Ако имаш купаца, ми ћемо разгласити, да се може оно трампити за пушке и за џебану, па да видиш хоће ли га за мјесец дана бити големо! Онда ћемо скупити чету жена, па их натоварити таким копљима и мачевима, нека их носе на морску скелу. Је ли добра ова?

Сви се смијаху чети жена натоварениjех старинским оружјем.

Јанко, сјетан, обори главу и признаде да Иво право има.

На Крцуново наваљивање, Јанко заведе нову забаву, — борење, које учини исти утисак као и на Његушима, и у чему ђакон нај-

чешће страдаше и највише се љућаше, што је много веселило омладину.

Онда се опет промијени вријеме. Једнога вечера дуну бјелојуг, а до дана растопи сав снијег. Кад сунце грану, цетињско поље беше право језеро; али након два дана вода се оциједи и земља се исуши, те по подне и владика изјаха на своме Бијелцу, праћен писарима на коњма и војницима. Старац бјеше необично добре воље, јер му из свијех племена долажаху гласови, да се мир утврђује, да се народ покорава судовима, да су добри биљези е ће се и порез моћи прикупљати; предаде се старац своме милом надању, да ће дајбуди у сваком племену моћи отворити по једну школу. Првога дана обиђоше Бајице и Доњи Крај, другога идоше на Границу, трећега се упутише ка Ђинову Брду, кад их на пола пута стиже у трку њеко момче бајичко, које једва изговори:

— Врати се, господару!... Погибија!

Владика преблиједи, те и он једва изрече:

— Шта бй, дијете?

— Погибе наш Илија Драгов! Уби га Марко Матов Почек. Ми се једанак дигосмо да се бијемо с Доњокрајцима, али наш сердар и њихов кнез смирише нас и ено доведосмо Марка, да му ти судиш! Ено их на гумну, те ме послаше за тобом!

— Кад је та несрећа била? пита владика, погнавши коња у ход.

— У ручано доба.

— А чији си ти?

— Ја сам Мићун Бошков, рођени братучед Илӣн.

— А зашто тај несрећник уби Илију?

— Ни зашто, господару. Позавадили се због потрице.

— А зашто убици не судише главари?

— Оно, суђено му је, господару. Сви га мичемо на душу, по твоме законику, нȃко рече сердар, да га убију твоји војници, да послије његови не траже крв од нас. А, Божја ти вјера, господару, ако га не смакнеш, биће велика погибија, јер нам на правду Божју уби најбољег ђетића.

Владика, ђакон и Јанко потјераше у кас; војници и момче остадоше трчати за њима.

Пред манастиром, на гумну, стојаху раздвојене двије гомиле оружанијех људи. На размаку међу њима стојаху сердар Ђико Мартиновић и доњокрајски кнез Илија Ивановић. Пред њима стојаше везан висок младић, великих црнијех очију, мрке науснице.

— Што то бӣ, људи, ако Бога знате!? рече владика одјахујући. Потраја вам вјера ево равно двадесет дана!

— Зли удес, господару, одврати Ђико. Но помагај, да се о овоме сврши, па ће бити најмање!

— Што ти велиш, кнеже Ивановићу? пита владика.

— Што и сердар! Немам шта друго!

— Казуј, Марко, сву истину, све како *је било,* јер ти и онако не може ништа помоћи.

— Хоћу, господару, не од страха но због образа! одговори несрећник, коме се крв поврати у лице и исправи главу... Чувах стоку у страни више нашега села, па заспах. Кад се пробудих, а оно стока отишла на њихово поље. Потекох онамо и опазих Илију Драгова под дубом, гдје сједи. Назвах му Бога, а он мени овако: „А што прогониш те црклотине у наше, никоговићу од никоговића?“ Ја му вратих мило за драго, а он скочи и потече на мене. Имађаше у руци брстину. И говораше идући на мене: „Сад ћеш запамтити, никоговино! Сад ћу те овом брстетином, као неваљалу жену, и пред њом ћеш се вратити у своје погано гнијездо! И замахну на ме, господару, али немаде кад спустити, јер га саставих са земљом.

— Аферим ти га, соколе, викну неко из гомиле Доњокрајаца.

На то се Бајице машише пушака.

— Стојте, несрећници, викну владика. Јесте ли дошли пред цркву и преда ме да ми покажете, како сте кадри газити заклетву и дати за̑тку клетвама? Јесте ли дошли да дате примјер свој Црној Гори, како поштујете свога владику и законик, на који сте заклети?

— Нијесмо, опрости, владико свети, рече сердар. Но, тршавај, аманат ти!

— Шта ја имам да трсим? Што га доведосте мени? И шта мниш, сердару, говори јасно!

— Мним, да је овај крвник истину испричао. Мним да се могао одбранити од напасти и без крви. Мним да ако он не плати главом, биће велика погибија.

— Дакле мичеш га на душу?

— Мичем

— Е, а ја не дам своје војнике, јер би се, због истог разлога, и по другим племенима угледали на вас, а то не може бити! И јер треба да је закон сврху свега! Но ми реците, Бајице, мичете ли сви на душу овог убицу? Ко га миче, нека дигне руку!

Све Бајице подигоше руке.

— Хоћете ли ме послушати, Доњокрајци! викну онијема.

— Хоћемо, одазва се глухо кнез Ивановић.

— Опростите се са својим братом и идите у миру Божијем.

Наста тренутак нијеме тишине; сви изгледаху као скамењени; владици се тресијаху бројанице у рукама; ђакон бјеше ставио руку на срце; Јанко бјеше прекрстио руке и оборио главу; и са̂м сердар пчињаше се.

Онда Марко рече:

— Хајте, браћо, послушајте свога владику! Боље је да погинем са̂м, него вас достина. Не светите ме и не жалите много, јер сам се замијенио! Такав ми је усуд, па хвала Богу!

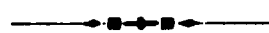
На то први му приђе кнез и пољуби се с њим, па сви редом, и сви редом отидоше један за другим, као покајници. Осуђеник

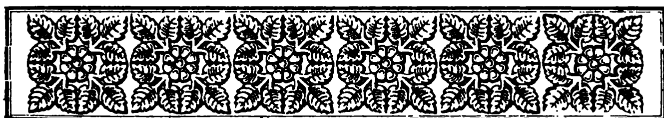
гледаше за њима, па кад и посљеднога неста окрете се владици:

— Владико свети, дај ми твоју десницу и благослови ме.

Старац бризну у плач, пријеђе му и пружи руку на цјелив, стави је на његову главу и остаде за неколико у молитви, па побјеже у манастир.

Бајице одријешише осуђеника, па се наврсташе за њим. Он се прекрсти. Сви се прекрстише. Онда пођоше брзијем корацима... На пушкомет од манастира затутњи грозд пушака.

VIII

На Сретење истицаше рок службе војницима. Уочи тога дана, око вечерње, дођоше замјеници свима; Крцуна Сердарова замијени њеки од Кустудића. Он приступи ка владици, који се, као обично у то доба, шеташе по ходнику, и рече:

— Господару, збогом!

— Шта је, бабовићу? Куда ћеш ти по ноћи без вечере? запита владика зачуђен.

— Дома, господару. Прекосутра ми се удаје сестра, па сам рад осванути онамо!

— Рођена ти сестра?

— Није, господару, но кћи Рака Мргудова, а ја ћу јој бити барјактар.

— Нека јој је са срећом, рече владика и извади из шпага два талијера; један даде Крцуну, као што ће свакојем војнику на крају рока, други додаде, рекавши:

— Подај јој ово мало поклона од моје стране и поздрави добро старца Мргуда и Рака и све браство, и нека вам је аманет да одржите вјеру!

— Бог и теби дао здравља, добри господару, а вјеру ћемо чувати, занаго! А нека је и теби на аманет наш Јанко! Е погибе ђетић од нечесова дерта, а не знамо заправо шта му је!

— Проћи ће то, синко. Знаш, мека је срца, па... Али, проћи ће!

— А како би било, господару, да и он пође са мном, ако можеш без њега? Најпослије и њему је Анђе рођака!

— Видиш, то ти је добра мисао, синко! Нека иде! Нека остане, ако хоће, цијелу недјељу! Реци му, да сам ја рекао. Нека узме коња.

Крцун отиде у Јанкову ћелију.

Јанко бјеше једнако мрзовољан пошљедњих десетак дана; он се усиловао да то прикрије, али се то опажало, а сви у манастиру приписиваху његову сјету немилом догађају, коме је био свједок. Додуше, крвави догађај бјеше га потресао, али главни узрок није био тај, него што не прима одговор од својих. Јанко је рачунао да ће за осаммаест, најдуже двадесет дана моћи примити одговор од Лудмиле. Очеву се није поуздано надао; међутијем протече већ тридесет дана, па ни од кога ништа. Свакога јутра усташе с надањем; цио дан провођаше у томе; свакога вечера, кад би Бајица поштоноша испразнио своје бисаге, дрхташе Јанково срце, па би га спопало очајање. Најпослије изгуби сан и поче вехнути, а о своме тајном страдању не помену ни владици!

Крцун га затече на одмарачи, сјетна, замишљена.

— Јанко! Хајдемо сестри на свадбу. Ја идем одмах, али, ако ћеш ти са мном, ја ћу те причекати да презалогајиш! Владика рече, да узмеш коња.

— Хајдемо, прихвати Јанко, готово немарно, па сазу чизме а узе опанке, које бјеше добио на поклон на Његушима. За тијем се заврже џевердаром, који му владика бјеше поклонио, огрну се струком и понови:

— Хајдемо!.. Не треба ми коњ!

Владика их пресрете и рече:

— То је лијепо од тебе! Обрадоваћеш их свијех!... Али добро би било да се обојица заложите и да понесете мјешчић вина!

— Обраде! викну ђака.

Ђак искочи из мађупнице.

— Иди код Лаза и донеси овијем путницима по залогај јела и мало вина. Спреми им вина и за пут!... А ти, Јанко, сврати к мени прије поласка!

Владика отиде у своју ћелију, а младићи у трпезарију. Кад Јанко послије уђе к владици, он му даде осам дуката и нешколико цванцика, рекав:

— Ево ти да даривaш невјесту! Ово је твоја мјесечна плата! Иди, синко, и проведи се лијепо у сватовима!...

Бјеше већ мрак кад се Јанко и Крцун упутише горњим пољем. Дувао је лак сје-

верац. Док не прођоше Бајице, мало су што говорили, а кад се дохватише планине, нашавши завјетрину, сједоше, напише се, и Јанко започе питањем: „Шта је то дјевојачки барјактар?" На то Крцун развезе, поче спочетка. Доиста хтјело му се да ма чим разговори сјетна друга, али осим тога, мило му бјеше да га поучи и свадбенијем обредима, као што га у свакој згодној прилици поучаваше о свему што обиљежава Црногорце. Започе:

— Ваистину, треба да знаш, како се у нас жени и удаје! Ево да ти испричам. Већ си дознао, да често Црногорац вјерива сина или кћер још у колијевци. Вјереници чекају вријеме, које старији одреде, па се вјенчају, и свршено је! Али има доста младића и дјевојака, који нијесу тако вјерени, али се ни тада они не питају, но их вјеривају родитељи. Отац изабере сину дјевојку, па пошаље двојицу од својте, да је ишту. Дјевојчин отац, или ако је сирота, ко оца замјењује, пита све браство, да ли пристају; сваки браственик има ту гласа, јер да послије одива дође до невоље, сваки је брани, јер ми не лучимо браственице од рођенијех сестара, као што знаш! Кад и браство пристане, онда се просцима дâ ручак и пуцањем се огласи вјеридба и углави се „свила". Обично на двије три недјеље пред свадбу дођу ка вјереници тројица од рода вјереникова и донесу јој платна за кошуље, свиле за вêз, двије боце ракије и један дукат. По-

што дарују дјевојку, пију са цијелијем брадством. То се зове „свила“. Тада се углави колико ће бити сватова и каквијех дарова, и кога ће дана бити свадба. Трошак за дарове које спрема дјевојчина кућа намириће све послије младожења...

— А могу ли се вјереници састајати? запита Јанко, кога те потанкости почеше занимати.

— Не! То би била срамота!... Дакле, младожења јави свакојем свату осам дана напријед, кад ће бити свадба; сваки треба да донесе по пециво, а њихове жене по погачу и боцу ракије или вина. Браственици дјевојчини такође доносе у њену кућу по пециво, погачу, пића и марама, да помогну даривање сватова...

Јанко га опет прекиде:

— Колико ће бити сватова Анђи?

— Углављено је шездесет.

— Шта кажеш!? рече Јанко изненађен. То је премного! То је велики трошак!

Крцун се осмејхну.

— Кад се женио наш поп Марко, било их је равно три стотине!... Дакле, дан пред свадбу сви сватови дођу кући жениковој, и све их браство дочека. Главни су људи у сватовима: стари сват, десни и лијеви дјевер, првијенац, барјактар, кум и војвода. Ту сви вечерају и преноће; ако нема мјеста, разреде се по кућама браственијем. Сутрадан крену се сватови по дјевојку, а женик остаје дома. Цијелијем путем сватови међу

из пушака, а десни дјевер нуди вином људе, мимо чије куће пролазе. Кад се сватови примакну дјевојчиној кући, онда из ње изиде њен барјак, бива, првијенац и барјактар, а то ћу, као што знаш, бити ја прекосутра. Онда се одвоје од њих њихов првијенац и барјактар, па ћемо нас четворица поиграти, изљубити се и претећи их у повратку. Оба барјака побошћемо пред вратима. За нама ће једанак ући оба дјевера, па остали сватови, онијем редом којим су ходили путом. Совра је постављена и посједају: у прочеље стари сват, с десне му стране кум, првијенац и барјактар и сви сватови, редом, а у заставу војвода. С лијеве стране совре сиједа: стари сват од дома, па редом браственици и својте. Е, онда почињу здравице. Прву напија сватовски стари сват, а послије ње ставља новце на погачу у име трошка који је поднио домаћин, — то дуго траје. На то стари сват од дома дохвати погачу, па је сломи на глави, говорећи: „Из овога дома пошла у добри час, а у онај уљегла у бољи час! Да се полажу хљебом и вином и сваким добрим чином!“ Онда десни дјевер преда нове опанке брату дјевојчину, а овај отиде у пријеклад, гдје сестра чека у јединој кошуљи, а жене стоје око ње. Тада јој брат натакне опанке на ноге, а поврх кошуље навуче јој другу, нову кошуљу, која се зове „вјенчаница“. Затијем јој скине капу с главе и отиде, а жене јој ставе мараму, опашу је женским појасом и одјену је. За совром тада

напија сватовски стари сват старом свату од дома. То је друга здравица. Тек трећа почиње вином. Њу пије домаћи стари сват у здравље сватова. Четврту пије њеки од главнијех сватова, и онда износи домаћин мараме и дијели их. Затијем се опет једе. Затијем викне стари сват њихов: „Ха, на ноге моји дјевери, дјевојку под руку!“ И иште дјевојку. Брат је изведе и преда је дјеверима, а десни је узме за руку, а лијеви стане иза ње, и од тога часа обојица добро пазе да је се не би ко од рода дотакао. Дјевери је приведу ка своме старом свату, који јој натакне прстен на прст, а она се онда почне клањати пред сваким и свакога од њих у руку цјеливати... Жалосно је то гледати!...

Јанко се зачуди и насмеја томе ненадном завршетку. И запита:

— Шта је ту жалосно, Крцуне!?

— А то, што постаје туђа! Оно, истина је, крв остаје крв, али од тога тренутка туђим људма постаје покорна!... Онда долази пета здравица, која се зове „добре молитве“. Отац напија кћери: „Хајде збогом, дјевојко! Дао ти Бог срећу, како бих ја рад! Дао ти Бог порода, прве кћери, а потоње синове, да се два зла у дому не састају! Најгори ти синови били као што су ова два стара свата! Излазиш из мога дома у добри час, а ушла у тај, у који се крећеш, у бољи час!“ За оцем благослови је и мати тако исто, ако је плач не омете!... Шеста је здравица за совру и дружину, а њу кити њихов стари

сват, па повикне: „Ха, на ноге, на путовање!“ Тада сви устану, а војвода напије седму здравицу дому, брству и роду, и та се зове: „здравица с ногу“. Тада сви излазе, редом како су улазили, па када се одмакну, проспу огањ из пушака сви једанак. И потада се више не мећe. Тако стигну у своје место, гдје младожења чека у цркви. Из цркве иду кући, пред којом чекају браственици и својта и свекрва са мушким дјететом у наручју; пред вратима је прострта пустиња, преко које млада унесе дијете у кућу... Ту се вечера, преноћи и сутрадан руча, па се разилазе. Ето ти!

— Много церемонија! рече Јанко за себе, па запита гласно:

— Шта бих ја поклонио Анђи? Имам при себи осам цекина; да јој дам четири!

— Много је то, чбче, и њекако није у реду, да јој поклањаш само аспре! Подај јој цекин, а за други купи јој свилену мараму, а за оно што претече, узми вина.. Ићи ће њеко од наше момчади сутра у град, па ћемо све то уредити!

На томе прекидоше и пођоше даље кроз мрак.

Другом се одморише на другој страни планине, на помол његушке долине, коју бјеше притисла густа магла.

— Ух, чајине! рече Крцун. Али нека! Већ је крај зими. Поћас је срета љето.

— Како то! пита Јанко.

— Па освиће Сретење, а ми бајемо, да се тада сусреће зима са љетом; она одлази, а оно долази. Оно, има и пословица: „Благовијест, приповијест“, али нека буде снијега још једном, дваш, па ће се зазеленити гора и јунаци дохватити планине и, ако Бог да̑, насјећи турских глава! Једва чекам!

Јанко је разумио шта Крцун мисли, јер то нѐ бјеше први пут да о тој ствари разговарају. Знао је да се браственици у потаји спремају да изненаде и обрадују кнеза Драга главом којега Мушовића из Никшића, јер један од њих уби Милуна. Јанко се није могао заносити том осветом, јер, најпослије, Милун је погинуо одводећи плијен. То толико да њешто рекне, запита:

— Дакле, биће рата?

— Не велим то, али четовања занаго биће, јер га је лани слабо било због немира међу племенима, а сад се ето вјера ухватила!

— А владика хоће ли допустити четовање? запита Јанко, — запита онако, не мислећи, али се одмах сјети, да је рекао бесмислицу! Та већ бјеше толико познао прилике у Црној Гори и толико ушао у дух црногорски, да тако питање није могао поставити!

— Владици то не може бити криво, рече сухо Крцун.

Јанко бјеше увјерен, да му је друг, поред све искрене оданости владици, у себи додао: „Питамо ми за то владике и патрике?“

Ту изреку бјеше он, Јанко, нехотице, разумије се, изазвао њеколико пута, те се не могаше начудити тој необичној супротности — покорности владици у њеким стварима и немару у другим.

Стигоше у браство подоцкан; не чуше нигде гласа, сјем што узаври лавеж. Стане Сердарева отвори им врата након дужег дозивања и лупања. Она се стаде јадати:

— Куку мајци, што не јави, или не дође раније, па да вас дочекам с вечером и на ногама, а не овако траповијесна! А што ћемо сада, де!

— Ништа друго но да сједнеш с нама и да наздравиш, као баница, вели Крцун предајући јој оружје. Па да ти натенане причамо шта ради владика и шта су главари зборисали о Васиљеву дне! Ето шта ћемо, а шта би боље!

— Не знам, крста ми, дијете, зашто се једиш! Надах ти се сутра у ручано доба. А што рече за владику, хоћу радо његов благослов и гутљај његова вина, а све остало нека остане коме доликује. Је ли тако, Јанко?

— Тако је, стрина, потврди Јанко, коме већ не бјеху необичне таке смијесе грубости и њежности између њих. Сједајући крај огњишта, Крцун јој пружи мјешчић.

— Дед наздрави, банице!

— Е, па да сте ми здрави и с добријем дошли! До године у ово доба напијала вашим сватовима!... Аха! Чисто црмничко! Ово

је ватра за старе кости!... Збиља, да вам скувам мало кастрадине?

— Ми смо вечерали, но нам простри да лијежемо.

Стане донесе пустиње, подглавље и бјељеве, простриje им крај ватре, па отиде.

Јанку, ненавиклу ходити у опанцима, бриђаху табани, а онако сустала, неиспавана за много ноћи, ухвати тврд сан, те се пробуди пошто сунце грану. Домаћица је мијесила. Она викну с врата малог Ђузу и рече:

— Здрав освануо, Јанко! Опрости, не могу те послужити оваким рукама. Де, Ђузино, поспи Јанка.

Крцун је дерао брава објешена о дрвету у дворишту. Рамо и још њека дјеца гледаху работу. Ђуза, полијевајући руке Јанкове, започе причати новости у браству, догађаје, који се њему чињаху знатни, а који се највише тицаху дјеце. Кад бјеху готови, Ђуза викну матери:

— Бога ти, Стане, кад ћеш престати мијесити? Зар не види да је Јанко устао? Кад ћеш попригати утробицу?

— Ево ме, соколићу мој! Жао ти је Јанка гладна, ма више себе, бојим се!

Прије него што сједоше да једу, у дворишту Мргуда Шутова узаври пјесма. Стане рече:

— Тамо су већ све дјевојке из нашега и још из три браства, осјем силне родбине Шутовића по женској крви! Бијели свијет! Но, чим ручате, хајте момци, да поиграмо.

За тебе, Јанко, нико од извањаца неће помислити е нијеси Црногорац.

— Ја ћу најприје до кнеза! рече Јанко.

Пошто ручаше, Јанко даде Крцупу два дуката за набавку дарова, а Ђузи и Раму по цванцику, па се упути кнежевој кући. Као што знамо, требало му је проћи поред кућа Стева Бојова, попа Марка и Мргуда Шутова, гдје је била удавача. У дворишту Стевову, Маркиша, син му, такође дераше овна, Горде, жена му, бављаше се нечим крај њега, а Стево сио на столовачу пред вратима. Све троје готово у један глас повикаше:

— Наш Јанко! Дође! Добро дошао!

Јанку се загрија срце од тијех топлијех, искренијех гласова из срца. Те уврати, здрави се и проразговара. Стево и Маркиша такође рекоше, да се скроз поцрногорчио, да га већ ни по чему не могу разликовати од правог Црногорца! И опет чу похвалу: „Ко би рекао да је ово онај солдат, што с нама бјеше на Бадњи дан у кнеза Драга". Јанко додаде смијући се: „И онај принцип, о коме се толико причало!"

У дворишту попову пристав окреташе пециво, а Гојача се деси на прагу. И она викну Јанка, и потече му у сусрет с ријечима:

— А ђе си нам, јадо! Жељни смо те сви, — сви од најмањег дјетета до старог Мргуда!... Поп је отишао часком у село. Боже мој, колико се о теби говорило! И

нагађали смо, да ли ћеш доћи на свадбу. Ја сам тврдила да хоћеш, а њеки говораху да нећеш! Како си? Јеси ли се обикао у манастиру?

— Хвала Богу, здрав сам и добро ми је.

— А што стојиш? Ходи на једну кафицу, — знаш, на моју кафицу?

Није било друге. Јанко уђе и сједе.

Гојача, приствављајући ибрик, настави:

— Драгић Милунов највише те жељкује! Сад, је ли из своје главице, или по науку њечијем, дијете те једнако помиње! И пријети тобом, кад год му њеко на жао учини, — вазда пријети: „Казаћу ја Јанку кад дође". А тетка му Милица највише га љути грдећи Јанка: — „Јанко је овакав, онакав, Лацманин, страшљивац", па кад га расплаче, онда почне да хвали Јанка. То, неборе, не збори кад је људи̑, него кад смо насамо. И она је највише говорила, да нећеш доћи! „Не мари", вели, „он више за нас колико за лањски снијег! Ко ти га зна, хоћемо ли га икада више видјети! Ко ти га зна! Лако може бити, да ће он преко Скадра на море, па у широки свијет!"

— Откуд јој те мисли!? рече Јанко узрујан и брзо додаде: „А је ли здрава? Јесу ли сви кнежеви здраво?" И преметну говор на друго.

Дуго је трајао разговор, а све, отуд, одовуд, ријеч дође на Милицу. Јанко је био опрезан, а баш настајући сувише да то буде, *издавао* се сувише. Гојача се осмејкивала

и доиста саму себе питала: Је ли то само зато што му годи, е се дјевојка занијела за њим, или је и она њему омиљела у велике?

Баш кад Јанко хтједе да пође, бахну поп. Поп канда занијеми за тренутак од чуда, па махну главом и прекрсти се. И рече:

— Е ово јест чудо!... Муштулук, Јанко! Одмах муштулук!

И скиде струку с њега.

— Шта је? Зашто? пита попадија, а Јанко, забезекнут, гледаше их.

— Дошло му благо из дома! Благо! Триста жутијех дуката. И књига!

— Разумијеш ли, Јанко! дода поп, видећи Јанка непомична... Писали су ти твоји, и послали су ти силан новац! Ено све у Сава Маркова!

Јанко скиде капу, пријеђе руком преко чела и једва изговори:

— Но, хвала Богу!.. Хвала милостивом Богу!... Хвала ти, попе Марко!

Поп га заогрну струком и рече:

— Ану сједи још мало, да ти испричам! Ово је, знаш, наш обичај, кад први некоме донесеш какав весео глас, да му иштеш муштулук! Онда скинеш с њега ма што, капу или струку, а он ти дâ поклон!...

— Молим те, рече Јанко, машив се у џпаг.

— Молим те, претече га поп, ухватив га за руку. Зар ти не знаш за шалу?... Дакле, ево што је и како је било! Бјех послом у Рајчевићима и тамо чух да је Саво Марков

оболио, те у повратку увратих к њему. Кад онамо, човјек мало прозебао и лешкари. Чим се поздрависмо, Саво ће: „А за вашег Јанка дошле синоћ паре и књига. Донио их нарочит човјек из града, а дошле су на име Жутковића, како углависмо. Јадан Јанко. Он се занаго већ и не нада одговору, те једва чекам да наиђе Бајица поштоноша.

Јанко устаде и запита:

— А кад наилази Бајица?

— Ако већ није.

— Е, опростите, одох! Збогом!

И отиде.

Поп настави причање попадији:

— Запитах Сава колико је дошло новца Јанку. Вели: триста жутијех цекина! И показа ми кесу запечаћену. Сад ће, вели, да зида кућу у браству и да купи земље.

— И да се ожени, дода Гојача.

— Тешто и да се ожени, али није вјеровати! Гдје би он узео Црногорку? А прилика није да би довео какву из свијета. Сад како му драго о томе, — елем ти ја цијелијем путем од Рајчевића̂ довдје мишљах о Јанку, и мишљах: Бо̂го̂ ти мој, да ми се како створити на Цетињу, па да му ја први донесем хабер! Зато се ја онолико зачудих, кад га овдје затекох!...

Јанко удари пречцем од попове куће и готово трком стиже кући Саве Маркова, кога затече у разговору са Бајицом поштоношом.

— Гле' викну Саво поисправив се мало на одмарачи, на којој лежаше одјевен и покривен и зачалмљене главе. Откуд ви, господине Јанко! Срели сте се с попом, је ли.

— Јесам. Знам све! одговори он веома задихан. Хвала Богу! Како је вама?

— Ништа. Прозебао сам, па се лијечим по нашки, као што видите. Ено вам ондје на столу све.

Јанко нестрпљиво узе писмо и сједе. Руке му дрхтаху. Саво отпусти Бајицу и узе да чита новине, које бјеше онога часа примио.

Лудмила писаше као што у таквој прилици може писати онака сестра. Писмо је имало осам страна. У првој трећини бјеху ријечи, какве са̑мо осјећање наноси: радост, страховање, надање, поуке, простодушни савјети. Затијем долажаше извијест, какав су утисак учинила његова три писма. Отац бјесни. Неће да зна ни за што. Мати је дуго плакала и прва приложила свој прилог: сто дуката. Ујак је дао другу стотину, а она и муж трећу. Нека се Јанко не брине, биће још, само Боже здравља! Затијем писаше о себи, о мужу, о дјетету, — стотину ситница, које су бјегунцу биле тога часа најзнатније на свијету. Па опет се враћаше сама сестринска милошта и на крају неколико реченица од ујака и зета. Између осталог ујак писаше: „Ти си свој, потпуно свој, а то је идеал који сам ти увијек истицао!... Буди захвалан судбини, што те је довела до тога.

Сад, пун искуства и поуздања у себе, што год урадиш, моћи ћеш бити задовољан и поносит, јер ће се у твојој свијести огледати твоја дјела, подстакнута слободном, мушком вољом слободна човјека.

Јанку тецијаху сузе до ујакова рукописа, па се осмијехну, и преузе читање спочетка.

— Јесте ли задовољни? запита га најпослије Петровић.

Јанко се трже као да се пробуди иза сна:

— Опростите, господине, ја... ја...

— Разумијем ја то добро. Немам шта да праштам, него, јесте ли задовољни гласовима из дома?

— Срећан сам, господине! Никада овако не бјех срећан! Ја немам ријечи, којима бих умио захвалити вам!... Молим вас, тај господин Жутковић зна да је ово за мене?

— Зна све и од сад можете право њему слати писма за Чешку. Доста је да обавијете писмо другом хартијом и на њ упутите!

— Он је трговац?

— Јест рукотворина и јестива.

Јанко се опрости и врати се.

Затече кнеза пред кућом, гдје поправља седло. Драгић посматраше што дјед ради. Кнез гракну:

— А камо те већ, грдове мој!? Дошао си синоћ, а ја те сад видим! Долажаху од Мргуда да те траже, а мене чисто стид да кажем, е те још ни видио нијесам.

Изидоше Крстиња и Јоке.

Јанко загрли старца, као што би своје загрлио; изљуби Драгића и срдачно се поздрави са женскима, па сједе и исприча им све. Кад доврши, расијече кесу и извади три фишека; један наче и узе десет дуката, остало завеза и пружи кнезу:

— Нека ово код тебе, па, ако Бог дâ, на прољеће саградићу мало куће, а ако што претече, ваљаће и то.

— Велиш ли од истине, да кућу зидаш међу нама? запита Драго.

— Велим и желим!

— Нека ти је са срећом! рече он давши новац жени.. На, бабо! Ако те похарају, платићеш главом!

— А сад, ако има ко да одмах отиде у град, дода Јанко.

— Има наш пристав Кићун, рече Јоке... Занаго је и он у колу! Да идем по њега?

— Иди, вели свекар.

Јанко уђе у кућу, извади из грудњака хартију иза појаса, дебелу млетачку писаљку, па написа писмо Жутковићу. Захвали му на љубазности, па наручи за десет дуката свиле, скерлета, платна, ђаконија и пића. Писмо и новац даде приставу, па отиде на весеље.

И двориште и кућа бејаху загушени свијетом, али Милицу угледа од прве. Бјеше с гомилом дјевојака у углу дворишта. Она

учини као да ће поћи к њему, али се предомисли. Он се једва прогура и једва нађе Мргуда и Рака. Онда зађе кроз тишму, здравећи се на дохват с познаницима. Тако се задуго врзао као у њеком заносу, као мјесечар, докле јој се најпослије не примаче. Она се одвоји и приђе му блиједа, оборенијех очију. Он јој шапну:

— Милице, душо моја! Милице, срећо моја!.. Желиш ли да овако буде и наше весеље, наскоро ако Бог да̑?

Па се брзо раздвојише, нити се већ састаше насамо ни за трајања свадбе, ни сутра дан, ни дан трећи, кад се око подне врати на Цетиње.

Јанка је мучила савијест, што је преступио црногорски обичај, што се у њеколико огријешио о гостопримство; толико га је то гризло, да најпослије исприча све владици.

Старац му благо замјери, али одмах додаде:

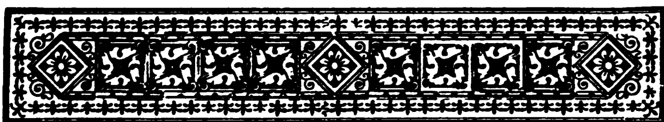
— На̂ко, ако је збиља мислиш узети!

— Хоћу, свијетли господару, рече Јанко одлучно. Сад бих је већ узео и да је не љубим, а љубим је свом душом.

— Па у добри час! Томе, надам се, неће бити сметње, и ако је дјевојка још у колијевци вјерена, јер, колико сам разабрао, та се вјеридба мора развјерити.

И још њеколико пута њих двојица водише разговор о томе. Најпослије, како се

владика спремаше, да се прве недјеље великога поста пресели у манастир Стањевиће, Јанко измоли допуст и отиде на Његуше да проведе покладе. Ту се, при чаши вина, завјери Крцуну Сердареву, да ће и он с њима у чету, да свети Милуна Драгова.

IX

Три дана пред Ђурђев дан, под планином Злоступом, у једној дољи, окруженој дрвима, зора затече на спавању шесторицу четника. Да их је ко издалека посматрао, посумњао би јесу ли живи, тако лежаху непомично! Сваки турио камен под главу, покрио лице и груди струком, загрлио вјерног друга — џевердар. Свакоме иза главе бјеше торба с брашњеницом и мјешчић воде. Ниједан не извади иза појаса кубуру и јатаган, те ако се коме хтјело да се окрене на бок, није могао. И тако на тврдој земљи, у тврду сну, црпаху нову снагу. На томе стравичноме мјесту „Дуге крваве", бјеху многи гробови пређашњих четника, те се њеком од тијех могаху привиђати љешине одрубљенијех глава.

Кад сунце стиже до пола неба, један се пробуди, сједе и, онако траповијесан, погледа по дружини, па на небо, па се прекрсти и устаде.

Бјеше Марко Јокашев.

Он их редом разбуди и редом се открише и посједаше: Јанко Ускок, Крцун Сердарев, Маркиша Стевов и Лабуд Марков.

— Подне је већ! рече Марко Јокашев. Ако буду она дјеца поспала! Дедсте ви, Лабуде и Перо, замијените их!

Лабуд, син његов, и Перо Пуров без ријечи отидоше у шуму. По томе се видјело, да је Марко чети глава; он, једини старији човјек међу том дјецом, туна је и прије западао. А по црногорској ћуди, Марко је чинио да се у свему огледа његово главарство, његова неограничена власт, — те је сједио одвојено, важно упредао бркове, градио се дубоко замишљен и чисто очекивао неће ли који први што гласно проговорити, да га накара. Момци бјеху забављени којечим, — њеки је јео брашненице, други пио воду из мјешчића, трећи прегледао оружје. Јанко бјеше клекнуо, па из свога мјешчића опрезно сипао воду у шаку, да малко умије лице.

— Е, види се што је Лацманин! шапну Крцун.

— Шта то рече, ти, њеки? запита вођ.

Момци се осмијехнуше, али нико не одговори.

У томе зачу се крцкање шибља и кораци. Дођоше два најмлађа што се враћаху са страже, а то бјеху: Јоле Раков и Грубан Стијепов, обојица голобради, стидљиви, као дјевојке; од неспавања и сусталости оба бјеху блиједа, ломна.

— Да не бјесте заспали? запита вођ.

— Толико ми икад заспао душманин! одговори Јоле и смјеста се пружи, па то учини и Грубан.

Бјеше, дакле, чета од осам друга, састављена из омладине братства кнеза Драга, из сваке куће, осим попове, по један. Као што већ знамо, Маркиша Стевов и Перо Пуров бјеху ожењени, а сви остали бјеху момци. Знамо и то, да се подигоше да свете Милуна Драгова, те да старога кнеза обрадују осветом уочи његова крсног имена, — првога што ће прославити након Милунове погибије. Млади људи изабраше за вођа и калауза Марка Јокашева, који имађаше многе и поуздане везе са Хришћанима од Никшићке Крајине и који дознаде да ће Ислам-бег Мушовић, кнежев крвник, са њеком дружином, онијех дана проћи кроз Дугу. Зато се чета крену са Његушâ пет дана пред Ђурђев дан, одмарајући се дању, а путујући ноћу, те треће зоре освану под Злоступом.

Вођу се доиста досади силно мишљење и ћутање, јер први започе разговор. Запита:

— А, Јанко! Колико је урâ?

Јанко гледну на часовник и одговори:

— Ура до подне

— А како си спавао, Јанко?

— Врло добро!

— И види ти се!

Заиста Јанко бјеше оличено здравље, што но ријеч, бјеше као надојен, — био и румен, а очи му сијеваху.

— А да ли је који од вас што уснио? пита вођ.

— Јесам ја, рече Крцун Сердарев. Усних да посјекох Ислам-бега и његову главу на-

такох на јатаган, па је држим високо и играм и попијевам по нашем пољу, а преда мном силна војска, све људи без глава, и они поигравају, а за мном се разлијеже прасак пушака, али се ја не обзирем!

— То је на добро! истумачи вођ.

— А да ја, вјере ми, ружно сањах за једнога од нас! рече Маркиша Стевов.

— Не помињи га, а сан испричај! нареди вођ.

— Усних гдје један од нас силази низ планину гологлав, а на њему је бијела кошуља до глежања, бијела као снијег, а на леђима црвен крст, а за њим силан народ носи крсте и поје: „Господи помилуј!"

— Хм! учини Марко. Тоо, тоо-оо, не мора баш слутити на зло, али лијепо није!

— Кладио бих се да си то мене у сну видио! рече Крцун смијући се.

Вођ рече:

— Да ми је по чему знати, да Мушовић већ није прошао! То сам ја тражио од ваших снова!

— А усни ли ти што? запита га Крцун.

— По њеким биљезима као да ћемо се врнути дома с образом!

— Па шта ћеш боље! поврну Крцун зијехајући. Па, погледав оне што спаваху, додаде:

— Ху, како спава ова дјечурлија!

— Тако смо и ми до малоприје! рече Маркиша.

— Ја не! рече Крцун. Ја сам увијек на опрезу!

— Ко ти је крив што си лакосан као кокош, — управ као зец!

Како се Маркиша тога маха сједећи протезао дигнув руке у вис, Крцун допаде, обори га на леђа и руке му сложи, па га поче распасивати, да га тобоже веже. Јанко притрча да одбрани Маркишу. То је бивало усред велика смијеха. Стега бјеше, дакле, попустила и са̂м вођ одломи комад погаче и стаде јести, гледајући шта дјеца раде. Усред тога, допадоше Лабуд и Перо и јавише:

— Ето њеких Турака од Никшића!

Разбудише Јола и Грубана, те сви поскакаше. Марко нареди:

— Струке и торбе оставите овдје! Пошто западнемо, да не мрдне који! Кад ја викнем: „огањ!“, онда пуцајте, а ако викнем „загон!“ искачите голијем ножевима! Хајде, Перо, преда мном, сви остали за мном, а један за другим! Пушке држите у рукама!

Четници се нанизаше и поворка се стаде верати кроз густиш, преко кука и расјелина, час пењући се, час спуштајући се, сви погнути, прихваћајући се за гране и кршеве. Након три четири стотине корака, вођ и Перо стигоше врх пута што води од Никшића у Гацко. Он стаде и даде знак, да се остали за њим уставе, па даде знак Крцуну и Јанку, да му стану са стране на четири пет корака размака; Маркиши и Пери даде знак, да буду на крајевима крила; Ла-

буда и Грубана посла на лијево, а Јола на десно, до Јанка. Нечујно, као сијенке, момци западоше — полијегаше ничице. С друге стране пута бјеше доста пространа утрина, а за њом гушћа шума.

Од истока, на савијутку ждријела, на једно три пушкомета даљине, помоли се поворка путника, пет пјешака и двојица коњаника за њима Стража их бјеше угледала много даље, јер гледаше с виса. Предњак пјешак, висок човјек, иђаше лагано, опрезно, а сви остали за њим тако. Кад се примакоше на пушкомет, баш гдје рудина почиње, предњак ста, па стадоше сви. Коњаници сјахаше.

— Онај што први одјаха, то ти је Исламбег! рече Марко потмуло, али сва дружина чу.

— Је ли оно, је ли? запита Крцун комешајући се.

— Не пренагли, Крцуне, но слушај мене! рече му вођ.

— А шта раде оно? запита Јанко, видјевши да сви клекоше и дигоше руке.

— Моле се људи Богу! Сад је ићиндија! рече вођ, па као да и њега тај призор наведе на побожност, прекрсти се и прошапта: „Помози нам, Боже и свети Ђурђу и свети Аранђеле!“

Никшићи су дуго клањали, па посједаше и запалише луле. Најзад, истијем редом, упутише се ка засједи.

Четници као да већ и не дисаху, — постадоше блиједи, а очи им усијане. Предњак, средовјечан, жилав човјек, већ мину испред

цевердара вођева, а овај не огласи напад. Тек кад нађе четврти, кад коњаници приђоше пред цијеви Маркише Стевова и Пере Шурова, викну вођ:

— Огањ!

Једанак загрмје осам пушака, а за праском диже се страшна вика и јаукање, па Никшићи неједнако запуцаше у гору. Од дима се на први мах не распознаде ништа, па четници видјеше на путу извађена коња и под њим Мушовића, кога двојица стадоше извлачити. И други коњ бјеше пао, али његов коњаник бјеше сишао и храмљући одмакао се. Тај и још тројица бјеху већ на рудини, те с натегнутијем малијем пушкама штићаху Мушовића, који викаше, дижући руку.

— Пун'те! викну Марко својима. Пун'те брзо! Видите да су се избезумили око онога, те не пуне!

— Ха не, за крст часни, но загон! викну напрасити Крцун. Извући ће га!... Однијеће га!

— Доље, Крцуне! викну му вођ, доље!... Имамо времена!... Неће измаћи! Пун'те!...

— Ха, ко је Његуш за мном! викну Крцун и искочи с натегнутом леденицом у једној, и са ханџарем у другој руци. За њим искочише Перо, па Јанко. Крцун опали и обори једнога до Мушовића, али онај високи, готово у исти трен, опали на Крцуна и обори га. Перо уби и посјече високог. Мушовић, испод коња, опали на Јанка, а Јанко му са два ударца одруби главу. Трећи Никшић,

што је извлачио Мушовића, из мале пушке обори Јанка, уграби Мушовићеву главу и наже бјежати преко рудине. Али из засједе просу се нов грозд пушака, те тај паде. Као муња брз допаде Марко Јокашев, те преграби Мушовића главу. За њим допаде Маркиша Стевов, те посјече онога. Лабуд, Грубан и Јоле, са исуканијем јатаганима, потекоше да ће преко утрине, али их вођ заустави, викнув:

— Натраг, луда дјецо! Паднимо за коње и пуцајмо!

Сва шесторица легоше за коње и стадоше поново пунити дуге пушке, јер за мале три преостала Никшића бјеху већ далеко и узмицаху ка шуми. Тада видјеше да је Крцун мртав, а Јанко жив. Претурише се огњем још два пута, па Никшићи умакоше у шуму!

Четовођа викну:

— Брзо, дјецо, носимо наше, јер Никшићи одоше да дигну поточ! Брзо натраг!

Тројица узеше мртвог Крцуна, тројица дигоше Јанка, који јекну, и с великом муком кренуше се натраг. Кад стигоше на пређашње почивалиште, спустише мртваца и рањеника, па у журби покупише торбе и струке; посјечене главе Марко смјести у торбе. Проговори Маркиша:

— Погоди мој несрећни сан!...

Вођ рече весело:

— Четири главе за двоја носила! Е, баш се враћамо с образом! Причаће се ово, дјецо!

— Што ћемо с Крцуном? запита Маркиша.

— Да га не остављамо у планини, ако смо момци! Нека се и то прича!

— Усред срца погоди га! рече Лабуд, који дотле прегледаше Крцуна.

Јоле и Грубан прегледаше Јанка, и рече Јоле:

— Јанко је рањен у ногу, а онесвијешћен је.

Четовођа нареди:

— Де, вас четири, без Маркише, носите рањенике. Живо!

Кад се момци с Јанком упутише, он сједе крај Крцуна, затвори му очи, помилова га и рече:

— Еј, соколе Крцуне! Еј, луда, млада главо, што не послуша! Крило наше, лијепа младости, црна ти мајка и ми с њом до вијека, не одоље срцу огњеном!... Ану, сједи мало, Маркиша! Нама већ није прешно! Ако крене поточ, ми ћемо ласно с мртвијем, — главу му, занаго, нећемо оставити Никшићима! Дакле, Јанко посјече Ислам-бега, — је ли?

— Јест! потврди Маркиша и сједе.

— Ја посјекох другога, ти трећега, Перо Пуров четвртога?

— Тако је!

— И Грубан и Јоле показаше се баш добро?

— Показаше!

— И Крцун се замијени, и ми осветисмо Милуна како ваља?

— Све је тако!

— И ти сања оно баш за Крцуна?

— Сањах!

— Е, биће лакше црној Стани Сердаревој! Види се да је судба била! А сад помози, Боже! Дај, Боже, да изнесемо нашега мртваца! Ти си млађи и јачи, теби глава! Хајд, у име божје!

Маркиша окрете Крцуна на бок и једанак га обојица дигоше, он наслони труп на раме, а вођ ноге. Тако се упутише за дружином, па кад њу стигоше, након кратка одмора, кренуше се даље. Ноћ их стиже још на турској земљи, али бјеше све мања опасност од поточи. Око два часа ноћи стигоше на њеку пространу рудину, гдје на другом рубу видјеше ватру:

— Стој! нареди вођ. Сада друге није, но да оставимо бремена овдје, па да сви идемо онамо! Будите наредни! Ако су хришћански чобани, добро је; ако ли су Турци, онда огањ и загон, па што дадне Бог! Напријед трком!

Трком потекоше до надомак ватре, па он нареди да стану, а сâм пође напријед. Око ватре сјеђаху четворица оружана, подбријана и под фесовима, те не могаше разабрати ко су. Стока је пасла на лијево. Он се ушуња у стоку и узнемири је. На то чобани поустајаше и један рече:

— Да није звијер?

— Не бих рекао! одврати други.

— Ану, Радоје, заоколи! рече први глас.

Чим Марко чу име, јави се:

— Не бојте се, браћо, наши смо!... Ви сте Србљи?

— Јесмо! А ти, ко си? Што ћеш међу стоком? одговори један, а сва четири занеше пушке.

— Ми смо Његуши, четници. Има нас шесторица. Носимо једног мртвог друга и једног рањеног. Зло вам не желимо, но вас молимо, ради севапа хришћанкога, или да вам платимо, да нам помогнете пренијети другове до озриниђке границе.

— А је ли тако?

— Јест! Узнемирио сам стоку навлаш, да видим ко сте! Ево ме на вјеру, сама!

И он приђе пред наперене цијеви, додав:

— Ја сам Марко Јокашев Његуш.

Чобани спустише пушке, а један запита:

— А гдје ти је дружина?

— Ено је на крају рудине!

— Јесте ли с плијеном?

— Нијесмо! Дочекасмо под Злоступом нашега крвника Ислам-бега Мушовића и убисмо њега и још три му друга!

— Вазда вам срећа била! кликну један весело... Кад је тако, учини ћемо вам што год хоћете, а не за плату, ни дао Бог! Остани, ти, Радоје, код стоке, а ми одосмо.

Тако три јака, одморна човјека понијеше рањеника, а шест четника, који ће се мијењати напореће, понесоше мртваца, те

око поноћи стигоше у прво озриниćко насеље, уђоше у прву кућу на коју наиђоше и гдје их прихватише братски. Ту простријеше Јанку, опраше му рану и запојише га, те након мало времена дође к себи и запита за Крцуна. Рана је била у лијевом стегну, испод препоне, готово на истом мјесту, само на другој нози, као и стари ожиљак. Нагађали су да кост није сломљена, али почисто не знађаху. Затијем окупаше Крцуна, домаћица даде чисту кошуљу, те га наредише. Онда њих шесторица, онако мртви уморни, полијегаше.

Кад поустајаше, обрадоваше се чувши од домаћина, да је рањеник прилично спавао, да је појео мало кајгане и да говори. Кад се окупише око њега, рече им жалостиво:

— Изгубисмо Крцуна! Теже ће ми бити видјети стрину Стану, него све што видјех!

У дворишту затекоше десетак Озринића, који бјеху спремили двоја носила. На боља положише Јанка, на друга Крцуна, па их они однијеше до краја своје племенске границе. Одатле их четници пренијеше сами до његушке границе, гдје стигоше око два часа по подне. Одатле посла Марко свога сина Лабуда у браство. Око заранака дођоше сви браственици, на челу им кнез. Ниједан друге ријечи не рече, осим што Јанку честиташе ране, па га узеше Рако Мргудов и Стево Бајов и однијеше право кнежевој кући, гдје га намјестише на кревет и предадоше женскима. Докле Јанка не пренијеше, не чу

се кукњава за Крцуном, али кад се Рако и Стево вратише, код куће Стијепа Маркова прођоше кроз гомилу покајница, махом оиши-шанијех, гологлавијех и изгребенијех по лицу. Стане Сердарева, мати Крцунова, бјеше унакажена.

Бравственици мирно сјеђаху поред мртваца на путу, слушајући потанко причање Марка Јокашева, а кад се вратише Рако и Стево, онда кнез скиде капу, залелека први и заче поворку носећи пушку наопако. Сви остали пођоше за њим, један за другим гологлави и лелечући. Женске их дочекаше на врх поља још страшнијом запијевком и тако кроз мрак, уза страховиту вику, унесоше Крцуна у кућу...

Крстиња и Јоке отидоше на покајање, а Милица сама оста поред Јанка, — обичај и иначе не бјеше да дјевојке иду. Јанкова глава блиједа, под замршеном косом, према слабој свјетлости од огњишта, вираше испод покривача. Дјевојка донесе столовачу, сједе на њу и стаде тихо плакати. Дуго је тако трајало. Мрак се све већма хватао, тишина постајаше све већа и кроз ноћни мир почеше допирати гласови покајница̂. Одједном Јанко уздахну и шапну њешто. Дјевојка скочи:

— Јанко мој! Хоћеш ли што?

— Жедан сам! рече он.

Милица брзо донесе чашу разблажене медовине, коју бјеше спремила. Пошто му одиже главу и запоји га, запита:

— Би ли још што?

— Јеси ли ти то, Милице? запита он.

— Ја сам.

— А гдје су остали?

— Сад ће доћи наши! Хоћеш ли што?

— Хоћу! Да ме тако зовеш: „Јанко мој!“ То ће ме излијечити!...

Она бризну у плач. Након дуга јецања, запита га:

— Јесу ли ти тешке ране?

— Нијесу! Не знам. Ако останем хром..., шта онда мислиш?...

— Шта онда, Милице?... понови.

— Јанко мој, ето наших! рече она.

Уђоше све троје. Милица запали луч и наднесе над кревет. Он се осмијехну и рече:

— Боље ми је!

— Даће Бог! рече Драго. Дâко доће медик до ручаног доба! Послао сам по њега... Простри ми, Милице, крај огња, а ви све три будите на опрезу!

Пошто кнез леже, Јоке и Милица отидоше у преградак, а стара оста крај рањеника. Али прије пола ноћи, Милица је замијени.

Ватра је пламала, те би сваког трена оружница одсијевнула. По стијенама кретаху се сијенке, у углу, на пријебоју повјешане хаљине као да се љуљаху. Домаћи мачак Шарко сједио је чело ногу Јанковиx на кревету и „прео“.

Кнез, лежећи наузнак, одједном поче мучно дихати, — његове силне груди надимаху се и слијегаху.

Милица устаде и ужасну се видјевши да му је чело намрштено, очи отворене, а усне блиједе. Она се сјети да је оцу тако долазило послије погибије Милунове. Он сједе и стаде викати:

— Ха, удри, за крст часни! Урте!

— Тата! Тата! викну га она.

— А, урте, соколови!... Ха, Милуне! Ха, Крцуне!... Удри Мушовића!

— Куку мени! врисну дјевојка.

— Куку мени! понови отац... Убише их обојицу! Ха, светите их!

Крстиња и Јоке допадоше.

— Шта је опет, за име божје?

Али се кнез тек тада издера:

— Ха, Јанко соколе! Хај, Јанко!...

Јанко зајеча на кревету. Домаћица стаде умиривати мужа, а њих двије с лучем отидоше к рањенику. Два румена колутића покриваху блиједе јагодице Јанкове, очи му гораху, усне дрхтаху. Јоке му стави длан на чело. Он се насмија, весело их погледа и запита:

— Јесу ли дошли?

— Ко? рече Јоке.

— Па Лудмила, Вацлав, ујак и мали Јанко?... Па сватови наши!

Затијем настави чешки. Говораше брзо помињући често Милицу.

— У ватри је великој! шапну Јоке... Примиче се зора, а тада је вазда болеснику најгоре!

Кнез, који се међутим бјеше освијестио, отправи женске и оста са̂м с Јанком.

У јутру кнез и жене отидоше опет на покајање. Медик и пристав стигоше у ручано доба. Медик одмах прегледа рану; дуго је пипао и трљао рањено стегно, па извади из једне мале торбе стијењак, који лагано упреде, па из једне кутије извади на прсту жут мелем и њим намаза фитиљ. Затијем извади танку стаклену цијев са љевком, заиска од Милице ракије разблажене водом, рече рањенику да се окрене на бок, па, увукавши малко цијев у рану, стаде сипати ракију. Јанко само што нагло дихаше, али не пусти јаука.

— Јунак ђетић, рече медик, окренув се Милици, која стојаше подаље и сва дрхташе!... Чух од вашега пристава како се подније у чети и све. А куд оде пристав?

— Да-ти, оде на погреб, одговори Милица.

Медик се окрене Јанку:

— А сад, момче, држи се као и досад и стисни зубе! Ја, видиш, видам по нашки, а ко зна боље, може бити, него по учевну!

И стаде у рану увлачити фитиљ, вртећи њим. Дуго је то трајало. Најзад приви рану дугачким платненијем повојем, који извади из појаса. Па пошто поможе рањенику да легне на леђа, покри га и отиде пред кућу.

Милица с радошћу видје, како Јанка мало по мало савлада сан...

Укоп Крцунов бјеше у подне. Цијело племе бјеше на укопу, а послије, по обичају, браство сједе на даћу, за „трпезу од карпитади“, гдје се послије јела и напитница за покој, одвајају најбоље нарикаче, двије по двије, те обилазећи двориште опијевају витешке работе његове и његовијех старијех.

Кнезу нико не замјери што се удаљи, а то иначе не би могло бити. Нашав медика пред кућом, на клупи, пошто се здравише, запита га:

— Је ли рана од пријебола?

— Није никаква рана, заправо! поврну медик. Зрно је прошло кроз месо и није ни дохватило кост! Нâко је источила крв и рана се мало запалила! Двије, највише три недјеље, па ће и устати.

Књежево се лице разведри, и рече:

— Валај, Јошо, ријетко ме кад ко обрадовао, као ти сад, још у овакој жалости! Зато, Јошо, осим видарине, поклањам ти најбоље јуне, које од мојих изабереш!

— Вазда поклањао, имао зашто, имао одакле, катунски бане! А ја ти у твоме дому што мање требао!

Кнез уђе у кућу, а медик, задовољан, оста пушећи.

Бјеше то човјек омален, средовјечан, широких леђа и риђих бркова. У дому браства Иличковића медиштво прелази с кољена на кољено. Прича се, да је неки Иличковић у

давно доба служио у чувеној кући Медиковића, у Паштровићима. Господар у којега је служио имао је више синова, али бјеху неваљали и распикуће. Слутећи да ће му се кућа брзо истражити, стари медик Медиковић изучи својој вјештини свога слугу Иличковића, који бјеше бистар и доброћудан момак. Иличковић се, послије смрти старог Медиковића, врати у своју постојбину Црмницу, и отада до данашњега дана та кућа њиви видаре.

Изишав из куће, кнез се присјети њечег, те се удари дланом по челу и рече:

— Аох, јадан ти сам, ни на крај памети ми једна работа! Помагај, медиче, ако знаш шта је мука!

— Што би, кнеже!? Говори, ако си божји, — како ти не бих помогао!?

— Ево шта је! Сутра ми је крсно име, црно ми освиће! И ја ето у оволикој пометњи заборавих, а звах силне званице, који ништа не знају за ову нашу нову жалост! Но те молим, Јошо, љубави ти, отиди до те црне куће Сердареве, те призови њеколико момчади и реци им у име моје нека одмах иду на путове од Крсца, од Ћеклића, онамо од поља — већ они знају свуд гдје треба! — па нека пресретају званице и нека их враћају.

— Хоћу, кнеже, да је и што више! рече медик и отиде.

Јанко се пробуди тек у њеко доба ноћи, те га нахранише прженијем јајима и запојише вином. Медик је са̑м те ноћи бдио.

Рањеник освану ведрији и снажнији, те лакше поднесе испирање и увлачење упретка. Сви се брасвеници изређаше обилазећи га. Дођоше и три старија Петровића. Истога дана отправи кнез гласника к владици на Стањевиће. Истога дана пред лијегање чу кнез од Крстиње чудну работу.

Она започе:

— Имам да ти испричам нешто, па да се прекрстиш и десном и лијевом, као и ја што сам!

— Што то?

— Ништа мање но то: Мираш Цуца, брат Радојев, иште Милицу за свога сина Станоја.

— Што рече, жено!? викну Драго.

— Ето то! Пошао нам и он бјеше као званица, па кад разабра шта бй, немаде кад причекати, но посла сестру, Стамену Миркову из Кустудића, с овом поруком. „Кад, вели, није прилика да се Милица уда за Радојева сина, за кога бјеше вјерена, а она нека пође за мога Станоја, који је момак као вила! И тако се, вели, неће вјера сасвијем прекршити!“

— То је поручио Мираш Цуца! викну кнез.... И то баш данас, на весели дан! А, црн му образ до вијека!

— Заправо, рече, да је то само онако наговјештај, да не би дјевојку другом обећали!

— А да убила га љубав братска, ја хоћах да унесрећим своје дијете, само да вјеру одржим, а он!... Али, с друге стране, баш му хвала! Сад сам већ начисто! Баш му хвала! Сад знам што ћу!...

Десетога дана медик отиде; није више требао. Рана је срастала, Јанко је слатко јео, спавао и придизао се, а испирање научио бјеше Грубан Стијепов.

Сутрадан по одласку медикову, дође са Стањевића ђак Обрад, са поздравом од владике и са поруком, да ће он стићи дан доцније. Кнез рече насамо Крстињи:

— Хајде тој Стамени Мирковој, и реци јој, нека смјеста отиде, или пошаље кога, у Цуце, брату Мирашу, нека буде овдје сутра до подне! То од моје стране.

— Што си наумио, чоче? запита жена.

— То је моја ствар! Хајде, не дангуби!..

Сутрадан око ручаног доба стиже владика с ђаконом Ивом. Цијело браство дочека га пред двориштем. Јанко сјеђаше под орахом у дворишту. Пошто му људи цјеливали руку и пошто им изјави сажаљење, додавши неколико дирљивијих ријечи о Крцуну, владика отиде ка свом писару, загрли га и сједе поред њега. И започе:

— Нећу да га хвалим, а нећу ни да га карам, — биће времена за све то! Дошао сам само, да га видим, да се очима увјерим е је прездравио. Хвала милостивом Богу кад овако прође! Хвала Богу, кад се брже поцрногорчи и доби крштење црногорско! Хоће граф у чету! Хоће да се у пјесмама помиње!

— И хоће, занаго, тај ђаво ђетињи! свети владико! прихвати Мргуд Шутов... А да и тебе светијем зовемо, па си обидовао

те путове! Угледао се писар на свога господара!

— Ја сам друго, ја сам Црногорац!

— А и он је кућић и чојковић! Крв је јуначка иста у цијелом свијету!...

Таким разговорима започе посједак пред ручком. Ђакон Иво, из обзира према њиховој жалости, не избаци ни једну шалу.

Ручак је био прост, — печене јагњетине, скорупа, сира и вина; совра бјеше у дворишту.

Како ли се брасвеници зачудише, кад по ручку бахну међу њих Мираш Цуца! И он се у прву снеби, али се, мало по мало, ослободи, те кад га, након свакојаких разговора, нико не запита што је дошао, поче он сâм:

— Ти ми, кнеже, поручи да дођем данас?

— Јесам, Мирашу! Хтио сам да овдје, пред господарем и пред браством, поновиш оно што си поручио, па да се та работа тршава!

— Како да се тршава? запита Мираш трепћући очима.

— Ваистину, како владика и збор нађу!

Мираш немаде куд ни камо, него, након дуга увода, понови што бјеше поручио по сестри.

Владика је цијело вријеме Мирашева говора мотрио кнеза и браственике и на њиховијем лицима читао шта им бива у души, и ако су се сви савлађивали. Кад Мираш сврши, владика поћута мало и рече:

— Ја налазим да је вјера везивала Милицу кнежеву за Радојева сина, а сад, када ти, као рођени стриц вјереников и старјешина вашега дома, пристајеш, да се развјере, онда и ја, у име божје, дајем благослов и кажем, да је кнез, и по црногорском обичају и по закону божјем, слободан удати кћер за кога хоће!

— Али ја не пристајем, да се Милица уда изван моје куће! рече Мираш.

— Драги пријатељу, ти те власти немаш, рече му благо владика. Ако ће кнез да је да̂ за твога сина Станоја, може, али не мора.

— Нећу, божја ти вјера, рече кнез мирно, али одлучно. То сада кажем чисто и једном завазда!

Цуца преблиједи, али рече меко:

— Ваистину, нијесам дошао ни да се пре̂м, ни да назор што учиним, но дођох на позив пријатељски.

— Е, добро ми дошао као пријатељ и вазда добро дошао у моју кућу ти и твоји! рече кнез, па преметну разговор на друге работе!

Владика се пред вече врати у манастир.

Послије њеколико дана кнез отправи Стијепа Мркова у новску крајину, да доведе зидаре.

Стијепо их доведе петорицу. Изабраше мјесто за Јанкову кућу између кнежеве и Мргудове. Јанко даде наснову и погоди се

с мајсторима прекотрупце за четрдесет и пет цекина. Стијепа постави за настојника и синове му за аргате. И тако се Јанкова кућа поче зидати прије него што се кренуше у планину, на љетиште.

X

Старац Ловћен, зими неприступачан ни најближој својој дјеци, љети их љубазно дочекује у своја њедра; зими пуст и студен, љети је пун живота и мириса. По његовијем пространијем хладовинама што се издалека виде као црне пјеге, пасе силна стока, креће се свијет, разлијеже се пуцњава, свирка, ударање сјекира, пјевање, а не ријетко и нарицање. Крупна рогата стока, разријеђена, захвата велике просторе; бјелоруна стада, збијена, из даљине се чине као преостале површи снијега; ергеле коња и мазага црне се на окупу; неукротљива козјач растрка се наовит око цијеле остале стоке. Младићи у гомилицама пландују, причају о бојевима, четовању, засједама и мегданима. Дјевојке, одвојене од момчади, али не толико да им се погледи не сусретају, уз вез и плетиво, забављају се шалом и пјесмом. Старији људи сијеку дрва за зимницу или тешу грађу. Домаћице по гладама имају пуне руке посла; треба њивити дјецу, треба сирити, скоруп одвајати, готовити јело и свршавати све остале домаће

послове, јер им је до малога Госпођина дне све у планини. Невјесте често имају и крупнијих брига, јер не мало Црногорчади дође на свијет љети у планини...

У тој здравини животне силе дођу до папона и траже одушке. Међу стоком, помамном од ситости и чилости, уз рзање, блејање, рикање, настаје трка, борба и глупи мегдани овнова. Младићи троше сувишак живота у витешком вјежбању, — надмећу се у гађању, у борењу ножевима, у рвању, утркивању, скакању.

У вечерње хладове јави се стока на студене изворе, а одатле на ноћиште у торове. Тада граја допре до вршка, па се поступно утишава, све на мање, на мање, докле плане занијеми. Тада, под звјезданијем небом, кроз мирисе планинске, уз прижељкивање славујâ, лете тајанствени уздаси и тјешње се шљубљују младе душе. Нежењену и неудату, а младу, чисту, прије него што ће утонути у несвијест покоја, привиђају се дражи љубави, приказује се свијет и природа као савршенство добра; тужну и брижну заоштрава се страдање, отежава се бреме живота, види му се све што опстоји као зло велико.

Поњекад звјерад узнемирује тишину. Вукови се извлаче из скровишта својих, те се примичу ка торовима; пси буде пастире, а ови сипљу огањ из пушака. Поњекад планина зајечи од олује, — грање се повија и крши од бијесног вјетра, громови праскају, киша шиба.

У дијелу планине што припада његушком племену, налазило се и браство кнеза Драга и ускок Јанко. Браство је захватало средину присоја, мјеста травна и пуна извора. Осим попа Марка Пунишина, који имађаше мало стоке, и Стијепа Мркова, који је немађаше, сви остали бјеху ту, — седам кућа, душа четрдесет и двије, стоке крупне и ситне преко тисућу. Због жалости за Крцуном, у браству не бјеше ни пјесме ни игре, али су била слободна витешка вјежбања омладини. Ојађена Стане Сердарева имађаше гладу између кнежеве и Мргудове.

Јанко се опорављао, али немађаше мира у души. Првијех дана ходаше по Међувршју, тој трављивој дубодолини између Ловћена и Штировника. У шетњи често покреташе зечеве и лисице, али му ниједном не дође воља да гађа, толико бјеше мисаон и зловољан. Кад би осјетио рану, одмарао би се под лиснатијем дрветима, или украј извора; за неколико недјеља не бјеше пећине, у коју не завири, ни вртаче, коју не обиђе; у потоње, кад се боље навикну на вратоломно пентрање, најрадије се пењаше на врх Штировника, одакле је под собом посматрао жупно Приморје и непрегледну морску пучину.

Јанко немађаше мира, јер љубљаше Милицу свом силом своје младе, напаћене и чисте душе, а изгуби надање, да ће се она његовом назвати. Првијех дана у планини ишчекиваше ма какав знак, ма какву наговијест

од стране њенијех, јер је био увјерен да је Гојача што наговијестила, било Крстињи, било Јоки, али кад мјесто тога он начу њеке разговоре и договоре између свекрве и снахе о удаји Миличиној на другу страну, онда бјеше начисто да су га одбили, те колико га то ожалости, толико му увриједи понос. Послије, све тако по дијеловима разговорâ, посумња да удовица хоће да му се наметне, да навлаш ради како би заову што прије уклонила, те је помрази.

Милицу чуваху, јер се бојаху отмице; забрањено јој бјеше одмицати од колибе. Милица је вехнула, јер у тој здравој и чистој души бјеше планула љубав буком, а од буктиње не смијаше ни искра врцнути напоље, те је ватра њу изнутра сагоријевала. И ако бјеше проста кћи природе, видјели смо колико се одликовала од својих друга тањим умом и њежнијим срцем. Кад природа својим даровима одвоји тако своје створење, онда је оно тек ремек дјело! Како њега заплијени љепота и у простоти необичне душевне особине, тако и њу занесе Јанкова мушка љепота, храброст, просвијетљен ум и њежно срце. Може бити да их је, поврх свега, гурао једно другом у загрљај и нагон за укрштајем, те „човјек из свијета“ приону свом душом за „чедо природе!“

Љубљаху се силно, а крнјаху од других, чежњању једно за другим, а избјегаваху се, јер он њој чуваше образ, а она његов понос!

Кад би његово самовање сувише упадало у очи, онда би се поново дружио с омладином из браства, најрадије са Јолом Маркишиним, Маркишом Стевовијем, Пером Пуровијем, са Лабудом и Вукцем Марковијем.

Поњекад, у лијепој ноћи, величанствена природа блажаше га и буђаше му клонулу срчаност. Тада му се чињаше све лако и ућуткиваше понос. Доста је да отиде к владици и намоли га, да се он разговори с кнезом. Замишљаше, како ће се кнез угодно изненадити, како ће се весео вратити и ствар свршити.

Тако је трајало до уочи Видов-дана. Тога вечера кнез, мимо свој обичај, задоцни на вечеру. Његови су га дуго чекали, па се почеше бринути. Већ сви браственици бјеху вечерали, те, као обично уочи свечаника, њеки дођоше на посједак пред кнежеву колибу. Тога пута дођоше: Мргуд Шутов и син му Рако, Стево Бојов и његов Маркиша, Пуро Перов и син му Перо, Лабуд Марков и јадна Стане Сердарева. Сви почеше нагађати шта је с њим и већ се момчад спремаше да иду, да га траже, кад он стиже и збаци с рамена дугачко дрво.

— Не знам ни са̂м куд сам се врзао! одговори кнез на питања, пошто сједе. Изнајприје сам онако ходао, па се сјетих да ми треба згодно дрво за процијеп. Хајде све даље, све даље, аја! нигдје дрвета за процијеп! Кад је њечега сувише на избор, онда

је најтеже изабрати! И тако ти стигох до Коложуна!

— Чак до Коложуна? запита Рако.

Кнез поче јести, на што, по обичају, сви ућуташе. Пошто вечера, кнез настави:

— Поњекад саме ноге носе човјека онамо, гдје га чека напаст. Тако је било и са мном. Видјех човјека гдје сједи под једнијем дрветом, те се, помишљајући да је њеки од наших, примакох, кад ли ко је? Погодите!

— Мираш Цуца! рече Лабуд Марков.

Сви стрекнуше Кнез запита Лабуда:

— А од куда ти знаш?

— Рече ми њеко од Кустудића да га је ту видио и синоћ!

— Виђи ђавола! рече стари Мргуд. То није без њеке!

Кнез настави:

— Ја му назвах Бога, а он прихвати и устаде. Ја га запитах: куд га пут нанесе, о на започе:

„— Купио сам, вели, њешто горе за грађу од овијех Жањодољана, па сад разгледам, како ћу је оборити и пренијети!... А кад те добра срећа нанесе, хоћеш ли да сједнемо, те да се поразговоримо? Баш бих имао с тобом мало разговора.“

— Мучна ми мисао прође кроз главу. Рекох у себи: „Овај се не би оволико обезочио, да је са̂м! Да није засједа? Да нијесу кренули, да ме убију, пошто су се залуду мучили да ми уграбе дијете!“ Али сједох!

Милица устаде, да се одмакне, али је Лабуд ухвати за руку и принуди да опет сједне.

Кнез ће даље:

— И мој ти Цуца започе, без околишења, овако: „Ама, кнеже Драго, ти мени оцрни образ пред владиком и оноликим збором!“

„— Ваистину, рекох му опрхо, са̂м си га себи оцрнио, а не ја! И ако је то разговор што би имао са мном, онда је боље да прекинеш одмах!“

— На то Цуца омеча и стаде горорити, како није сумао, да ми пријети, јер он добро зна с ким има посла, него му је жао да се омрзну двије куће, као што су наше, које су се од старине пазиле! И одовуд, одонуд, након дуга кићења, заврши: „Ја бих желио, вели, да видиш мога Станоја, само да га познаш, па да видиш би ли био према твојој Милици! А валај, кад би хтио и да распиташ, је ли ваљаст и чојски! И онда даречеш пошљедњу ријеч!“

„— Валај, рекох му, част твоме ђетићу, али ја сам рекао пошљедњу ријеч, а о тој работи већ не троши ријечи, а наше куће, ако хоћеш, могу живјети у љубави као и до сада!“

— На то се Мираш промијени у лицу и за њеко вријеме мучаше па додаде: „А да мој Станоје неће да се сврши на томе, но, вели, хоће да пошаље јабуку њекоме од твојих!“

Сви браственици, осим Јанка, ударише у грохотан смијех. Стари Мргуд викну:

— Виђи ђавола цуцког, пријети мегданом!

Перо Пуров додаде:

— Ваистину, чим је запријетио, право би било да је ми њему пошаљемо.

— Тако је! потврди Лабуд.

Јанко се трже и заусти да ће њешто рећи, али се предомисли.

— Оставите сад то, имаћемо кад и то спремати, рече Стево Бојов, па се окрете кнезу и запита га:

— А да одговори ли ти њему: „Изјешћемо твоју јабуку?...“

— Не валај, ни ријечи једне, но се насмејах и обрнух му плећи, те посјекох прво дрво које ми се учини згодно. Бјеше се већ смирило сунце. Ето зашто одоцних!

Крстиња је чекала, неће ли ко од људи што још додати, па најзад рече она:

— И биће најпослије покора због ове наше цуре! Но да је удамо у њеки добар дом, док смо на вријеме!

Милица побјеже у колибу.

— Нека, жено! викну кнез. Зар од њечијег страха да је удајемо!

Рако се умијеша:

— Не мисли то Крстиња, но једно што је дјевојка одавно приспјела за удају и што, ето на очи вене, и друго, милије би јој било, да то прође мирно и у весељу, но крваво и за причу!

— Тако је, брајо! Али шта ћеш кад Драго не дâ о томе ни зборити! Ето, не даде је за добра човјека из Чева! А ето сад....

баш да вам кажем свима..., иште је Марко Лукин Ивановић Побор.

— Лукин син? запита кнез не љутећи се.

Тада се и удовица ослободи, те одговори:

— Јест, тајко! Најбоља и најимућнија кућа на Поборима! Младић као вила, а јединац!

— Кућа је, занаго, добра! додаде њеки.

— Добри су људи, потврди кнез.... Па ето, видјећемо, видјећемо, а сад да говоримо о другом чему... А ти, Јанко, баш ни бијеле!?

— Баш нити му се говори, нити му је до чега! додаде Стане Сердарева, која га дотле пажљиво посматраше. Велики је и теби дерт на срцу, дијете!?

— Боли ме глава, стрина! рече Јанко... Јако ме боли, но, опростите, одох да легнем. Лака вам ноћ!

Бјеху му начинили згодну колибицу и у њој простирли постељу и ставили свијетњак и дашчицу за књиге, те је и по ружну времену био добро заклоњен и могао се забављати.

Кнез одмахну главом:

— Хвала Богу, што ли му је? Дајте, наставите ме, како да га разговорим?

— Јест чудо. Невеселији, да ти, не бјеше ни на робији!

— Да му не стижу из дома какви рђави гласови! запитаће Стево Бојов.

— То није! одговори Лабуд. С те стране баш је задовољан! Сваке му недјеље пишу сестра и ујак, и опазио сам да је вазда весео пошто прочита писмо.

— Ја мним ништа друго није, но се човјек зажелио својих домаћих и својих адета, рече Рако.

Вуко придаде:

— Ама за чудо ми је што од њеког времена не мари ни за своју нову кућу! Сјећате ли се прије, једнако је ходио и надгледао, а сад канда је и заборавио!

— Са̂м Бог зна! рече Стане и уздахну. Сувише је мека срца, па, занаго, не може да прежали Крцуна! Па потихо запијевајући додаде: „Мог сокола те дивнога!“....

Сви се смутише, и настаде дуг тајац. Још су се мало разговарали, па пођоше сви одједном. Онда Милица изиде из колибе и загрли Стану. А кад се цура врати, Стане застаде и зовну кнеза:

— Молим те, брајо, на једну ријеч!

Кад јој се кнез примаче, она се поче шчињати, поче шапатом:

— Мучно ми је!.. Не знам како да почнем!... Караћеш ме!

— Молим те, Стане, не дјетињи! рече Драго љубазно и стави јој руке на рамена. Он је њу одувијек пазио, а послије несреће која је задеси, учинио би за њу што не би за своје најближе. Зато додаде:

— Љутиш ме кад тако почињеш. Ану, говори шта је?...

— Није што ради мене.... али, ето, на души ми је од више времена, а како ми није ни до чега, не наканих се. Ја почисто не

знам, али ми се чини, али је сва прилика да смо сви слијепи!

— Како то!? запита кнез у чуду.

— И... Милице што се тиче и Јанка!

— Како то!? понови он у већем чуду.

— Па, брајо слатки, загледала се дјеца једно у друго, а ви их раздвајате!

— Шта! викну кнез... Да није он теби што говорио?

— Није, али јест ми покојник као мало наговијестио, прије но што пођоше на сретњи пут! Рече ми: „Хоће и Јанко да свети Милуна, да би се и Милици боље свидио!“...

Кнез ћуташе.

— Љутиш ли се, брајо! запита Стане бојажљиво.

— Љутим, ваистину, што ми то прије не рече! одговори кнез, а глас му дрхташе... Је ли то могуће? Вјерујеш ли ти, да би то могло бити?

— Вјерујем, вјере ми! А што је ту чудно и необично, кад су једно према другом, као да их је Бог саздао једно за друго!? Реци: зар није?

— То јесу, али...

— А и по њеким ријечима Којачиним, па и Јокиним, могох се домислити, да и оне то помишљају! А пази како једно с другим готово никада не зборе, а очима се траже! Не узми са зле стране, слатки брајо, јер да обоје нијесу чисти и сувише мекообразни, одавно бисмо сви знали шта им је! Ради како знаш, али не пренагли, не огријеши душу!

— О, Бог с нама! рече кнез. А што мени снаха ријечи о томе не проговори, него ено баш навалила, да дам Милицу у Приморје!?

— То и ја не разумијем!

— А што мислиш, сумња ли се што Крстиња о томе?

— То не, занаго, не!

Драго поново умукну. Стане је буљила очи, да му у невидјелици види лице, али не могаше. Најзад запита он:

— А како би било, да ја сутра сиђем у село, да се састанем са Гојачом? Јесу ли се вратили, знаш ли?

— Не знам, не вјерујем!

Прије два дана попадији бјеше умро брат у Приморју, те она и поп бјеху отишли на покајање.

— А како би било, Стане, да се ти поразговориш с Јанком?

— Е, брајо, то сам и чекала да ми речеш! Хоћу! Али ти мени сад реци чисто, отворено: хоћеш ли га за зета?

— Хоћу, божја ти вјера! Како нећу онаког кућића и јунака и мога осветника! Да ми је иште неки од Петровићâ, не бих био задовољнији!...

— Е, љубим ти руку за то! заврши Стане, маши му се руке и отиде.

Крстиња, Јоке и Милица сједијаху пред колибом, свака у својим мислима. Шапутање између кнеза и Стане Сердареве не сврати ни за часак њихову пажњу, толико то бјеше

обична ствар. Али кад кнез сједе до њих узвикујући: „А-ха-ха! Дивне ноћи, да Бог помогне! Бого мој, је ли овака била уочи Косова?“ онда се мало зачудише наглој промјени у њему. Не толико у тијем ријечима, колико у начину, у гласу, на његову лицу — Колико се могло видјети према звјезданој свјетлости, опазише одмах, да је веселији послије разговора с удовицом.

— А што сте се ту смрзле! рече он. Што не разговарате, или не лијежете? Иди лези, бабо! Ти си данас гора у лицу но икад! Хајте!

Крстиња, увијек слабуњава, бјеше у пошљедње вријеме веома олошала. Она, уздахнувши, прва устаде, за њом Јоке, за овом се крену Милица, али је отац дохвати за мишицу и даде јој знак да остане.

Он се домишљаше како ће започети, како ће заоколити, јер у Црној Гори, у оно вријеме, бјеше сувише необично, готово нечувено, да отац разговара са кћерју о њеној удаји! Али никада у своме вијеку кнез не бјеше толико испитљив, толико жељан да њеку сумњу изведе на чистину, на тврду истину. Кћи посматраше оца дршћући; њене оштре очи праћаху сваки покрет бора̂ на очеву намрштену челу, сваки миг мишића на његову лицу и она у тијем јероглифима читаше да се њена судба рјешава до њеколико тренутака.

Најзад кнез јој пружи чибук и тобочић, а она, савлађујући дрхтавицу, лагано напуни

лулу, па укреса и запаљени труд стави на дуван. Онда, пред лицем опасности, прену се у њој јуначка крв и прикупив сву снагу савлада слабост, те запита сасвијем мирно, најобичнијем својим гласом:

— Теби се, тајко, не спава?

— Не, одврати кнез. Не спава ми се због Јанка!

Причека, али кад не би никаква одзива на то, запита је:

— Шта се теби чини, Милице, шта је Јанку!

— Откуд ја знам, тајко!? Зар се Јанко мени исповиједа!? Зашто не питаш њега?

Кнез се зачуди њеној мирноћи. За тренутак посумља да је ишта истинито у Станину причању, да су то била њена празна нагађања, али се ипак примаче кћери, поднесе јој лице у лице, очи у очи и изрече лагано, одмјерајући сваку ријеч:

— Мени се чини.... свима нам се чини... да је баш због тебе Јанко оволико тужан!

Видје како Милпца преблиједи, како јој под грлом заигра, али јој глас малко затрепери, кад рече:

— Шта ми то збориш, тата!? Зашто ме тако гледаш!? Зашто мислиш да сам крива? Шта хоћеш од мене?

— Хоћу чисту истину! Хоћу да ми нȃ ови час кажеш: је ли истина, да се он у тебе загледао и ти у њега?

Дјевојка обори главу, покри лице рукама и зајеца:

— Тата мој, зар ти мени тако збориш!? Ти мени!... Ти мени!... Ти мени!...

Драго осјети колико је тежак и заслужен тај њежни пријекор, те му намах навријеше сузе и прислони њену главу на своје груди и започе:

— Опрости, дијете моје, умири се; не питах те твога зла ра̂ди, ни срамоте, но... ето, кажи ми, реци само циглу, најкраћу ријеч своме тајку! Би ли радо пошла за њега?

— Пусти ме, тајко, молим ти се!

— Хоћу, одмах ћу те пустити, само реци!

— Ма што? Ма што?

Милици се учини да њешто шкргну крај колибе, те стрекну, па се свом снагом трже да се извуче, али је стегоше гвоздене мишице кнежеве.

— Е, нећеш, мачко једна! Реци, па бјежи!

— Ма што, лијепи тајко?

Обоје се већ смијаху и гледаху се неизмјерном њежношћу.

— Реци: би ли пошла за онога грдног Лацманина?... Реци јуначки: »бих«, па побјегни женски!... Ево, на̂!

И кнез спусти руке.

— Бих! викну Милица и побјеже.

— А, кучко једна! викну Крстиња, која бјеше изишла из колибе и чула пошљедње ријечи... А, кучко, хоћеш ми домазета! Е, нећеш, божја ти вјера.

— Јеси ли се помамила, бабо! рече кнез уставши.

— Готово јесам, Драго! Дошло ми је да закукам из свега грла! Бй ли још кад у Црној Гори, да отац пита кћер за кога хоће!?

Човјек се побоја бруке, — прегорио би много да се то не чује, те је узе за руку и рече:

— Ану, кажи што имаш, али лакше!

— А што да ти кажем! Мазиш ту дјевојчину и тражиш јој домазета из бијелога свијета!

Њему преврије, те је свом снагом стиште иза шаке и тргну!

Крстиња лако врисну и додаде:

— Аман, човјече, не ломи ту руку која ти је дјецу одњивила.

— Чујеш, бабо! рече он кроза зубе. — Није она дјевојчина, но моја чиста и добра кћи! Није он скитач, но кућић и јунак, који је ускочио, — мој осветник.

Крстиња се спусти на ледину, сложи руке на кољенима, наслони главу и стаде тихо плакати.

Кнезу се ражали. Подуже стајаше, па сједе и он.

— Чуј ме, Крстињо! Жао ми је, вјере ми, што смо до овога дошли, сад кад смо ближе гробу, но дому, а до сада није Црногорац љепше држао жену, но ја тебе! Заправо и заслужила си да те стимавам, али се ноћас избезуми, па се и ја избезумих! Јеси ли ме наједила као никада до сада, јеси, и је ли ми жао што те увриједих, јест! А сад да се лијепо поразговоримо као прави

муж и жена, кад се тиче среће њихова дјетета, а вријеме је већ пошљедње да се ово тршава! Збори, дакле, слободно, само не срамоти... Прије свега, реци ми, јеси ли опазила да ово двоје гину једно за другим?

Она одмахну главом.

Он настави:

— Ни ја нијесам, али сви други јесу.

Крстиња диже главу и у чуду гледаше мужа. Најзад проговори:

— Па и кад би то било, зар је то разлог што хоћеш домазета!? Ја зебем еће се због ње крв пролити и једва чекам да је удомим, а ти пронађе ново зло, зато, тобоже, што су се они једно у друго загледали! Ти знаш што ће Црногорци рећи, кад чују да је кнез Драго узео у кућу зета! Јанко ми је мио као да ми је од срца, али што није прилика, није! И он би цијелог вијека био пријекоран.

— Полако, жено! И ја чувам свој образ, а једно је што се сад у љутини теби чини, а друго је што је истина. Да је Јанко Црногорац, који би оставио своје огњиште и браство, а прибио се на туђе, ради жене, — који би се одрекао својих живијех и мртвијех и своје крсне свијеће ради једне женске главе, е онда би била брука до вијека и њему и нама. Али није тако! Јанко је човјек из свијета, мио владици, већ чувен по свој Црној Гори и наш осветник, и поврх свега има своју кућу, дакле није прави домазет! Какав, дакле, зазор, зашто? Није, Бога ми, жено, но част, и ми ћемо имати

зета, којим ћемо се поносити! Реци: није ли тако?

Крстиња не одговори, али кнез осјећаше да је помјерио њене разлоге и бојазни, те настави:

— Осим свега помишљај и на нас. Удајмо Милицу у Приморје или гдје друго, свеједно, наша била туђа се назвала, и ми остајемо инокосни, да се савијамо око онога црвића. Ама... учувај, Боже, да се што догоди Драгићу, шта већ веже Јоку за нас! Занаго, једва би чекала да од нас побјегне, јер је и онако мало радости имала у нашем дому. Па да ти право кажем и сада ме срце боли, кад о њој мислим, јер нијесу то године кад је ласно удовати поред нас охронулијех!... Дакле, што бисмо ми? Ко би нас припазио оно мало дана што нам остаје? Како би нам било у пустој кући, у живој гробници?

— Аох, аох нама! рече Крстиња.

— А сад обрнимо веселију страну! настави кнез. Јанко добар и стиман, весео, учеван; Милица срећна, љубавна — и обоје уз нас! Бог ће им дати порода, нама унучади, маломе Драгићу коло браће и сестара! Пуна кућа живота! Сав ће тај подмладак расти, ако Бог да̂, на наше очи, како се нас двоје будемо спуштали покоју, те ћемо се задовољни са свијетом растати. А јадна Јоке могла би се удати готово у исти мах! Није ли тако?

— Еј, помози Боже! рече најзад Крстиња и дубоко уздахну. Сад и ја видим да

је тако! И ово наше сиромаштине, ко ће уздржати! Зар нас двоје, ками да нам је!

И ако је кнез био увјерен да је жену приволио, ипак се изненади тако јасном и кратком пристанку, те је пољуби у чело. Она се трже и рече:

— Еј, бруке наше, да ово ко види!

— Лако је за ову бруку, али не ћаше лако бити за ону, како оно ти започе, кад назва Милицу кучком!

— Не помињи то, Драго! Она је моја голубица, наша срећа и дика! Гдје ли се, јадница, скрила, да је потражим!

— Потражи је, рече кнез спремајући се да легне. Можеш јој испричати сав наш разговор... Ја мним да ће се Јанко преко њекога јавити колико сутра, а ја ћу скупити брасство и објавити. Вјеридба би могла бити о Петров-дану, а кад им кућа буде готова, нека се и вјенчају, — нека им буде срећно!...

*

У зору Јанко дозва пристава Кићуна и нареди му да му оседла коња и да му донесе кључ од кнежеве куће. Кад узјаха, рече приставу:

— Реци нашима, да одох да обиђем грађевину! Могуће је и да ћу ноћити у селу, дакле нека се ништа не брину!

Сунце му грану на поданку планине и домало стиже у брасство, гдје затече раднике у послу. Као што видјесмо, Стијепо Мрков

беше настојник, а његова сва четири сина: Грубан, Шћепан, Иван и Мишо аргатоваху. Сви се Јанку обрадоваше, али се у себи чуђаху видећи га блиједа, утонулијех и зажаренијех очију. Зид с лица и наличја бјеше већ готов, а ласавице мало што недовршене. Зато про̏то рече:

— Мило ми је видјети вас, али би ми милије било да сте сутра дошли! Сутра ћемо окитити врхове, па да нас почастите пићем!

Јанко се осмијехну и рече:

— Биће! Биће!

Па се окрете Грубану Стијепову и рече му:

— Хајде се, Грубане, молим те, наради, да отидеш њеким мојим послом до града. Наћи ћеш ме у кући.

Грубан отиде својој кући, а Јанко кнежевој. Одмах се упути ка прегратку, гдје бјеху женске хаљине, нађе једну опрегљачу, отрже с ње једну ресу, па се попе у комору, нађе једну јабуку, проврти је пушчаном шипком и продјену кроза њу ресу, стави то у шпаг, изиде и упути се са Грубаном низ поље. Кад се добро поодмакоше, Јанко стаде, предаде му јабуку и рече:

— Хајде, Грубане, право у Цуце: нађи Станоја Мирашева, подај му ову јабуку и реци: „Ево ти шаље ову јабуку Јанко Ускок, као најстарији од подмлатка у браству кнеза Драга Јокова. Шаље ти је зато, што си ти по оцу свом запријетио да ћеш је нама послати! Дакле, ако ти баста, дођи сутра са

својим дјеверима на врх поља његушкога, гдје ће те Јанко дочекати са својима. Оружје и начин бирај по вољи, као изазван. Ако ти није згода, а ти одреди дан и мјесто....« Тако, тако, Грубане мој, све уради!

Грубан, који бјеше преблиједио, заусти нешто, али му Јанко даде знак да не говори и додаде:

— У повратку никоме ни ријечи не збори, докле мени насамо не кажеш одговор.

Младић се брзо упути ка Крсцу, а Јанко се лагано врати у браство и отиде да поздрави матер Грубанову, Белу Стијепову. Жена га срдачно дочека и одмах му стаде готовити ручак. Хвала издашности Јанковој, кућа Стијепа Мркова бјеше готово у обиљу. Бела му каза да се поп и Гојача још не вратише из Приморја и исприча му силесију ситница, највише о грађевини и зидарима. Послије јела Јанко је надгледао рад, шетао се и најпослије отишао у двориште кнежево и заспао под орахом. Кад се пробудио, пред вечерњу, а то Грубан Стијепов сједи на клупи пред кућом.

— Зар се ти већ вратио? запита.

— Овога часа.

— А шта би̑?

— Појео је јабуку смјеста!

— Рече ли што? Пита ли што?

— Ништа, на̑ко ове ријечи: »Мило ми се бити с таким јунаком! Поздрави му се и реци да ћемо се гађати из џевердара!«

— А какав је на очи?

— Осредњега је раста, али чврс! Црне је науснице и црнијех очију. Није ста- рији од мене.

— Е, лијепо, тӣ и отац ти бићете сутра моји дјевери на мегдану, али о томе ни ријечи вечерас не помињи.

Вечераше заједно сви, Јанко, Стијепови и зидари. Јегленисаше добар дио ноћи. Стијепо се смијао и лакрдијао као икад.

У зору Јанко изведе Стијепа у двориште и каза му укратко и јасно све. Стијепо, који бјеше почео слушати смијући се, уозбиљи се, не рече ни ријечи, него отиде по оружје.

Сва тројица ћутке стигоше наврх поља, прије сунчанога огранка. Ту посједаше и поткријепише се ракијом. Јанко им рече:

— Не трошите много ријечи, него се брзо погодите за размак и за то колико ће се пута гађати. Ако погинем, сахраните ме крај Крцуна. Написао сам двије књиге: једну владици, а другу Саву Маркову; овдје су за појасом.

— Не дао Бог! рече Стијепо, а Грубан скрену главу на страну.

Не прође много и угледаше три човјека од Крсца. Они стадоше на пушкомет. Стијепо и Грубан упутише с к њима, а двојица од онијех пођоше у сусрет. Кад се састадоше, врло мало остадоше, па један од Цуца поче одмјерено корачати, бројећи кораке до двадесет шестога. То учини и Стијепо ко-

рачајући у поврат. Повукоше бакве. Јанко стаде на своју, Станоје на своју. Дјевери се одмакоше са страна. Стијепо викну:

— Огањ!

Двије пушке загрмјеше и Јанко паде наузнак.

Стијепо и Грубан дотрчаше и видјеше да је Јанко погођен међу очи, — ни земља га не дочека жива!

